

TESI DOCTORAL

Autora: Gemma Peralta Ruiz

Director: Pere Gabriel i Sirvent

**La representació iconogràfica
dels imaginaris simbòlics:
nacionalismes i republicanismes al segle XIX.**

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Doctorat en Història Comparada, Política i Social

Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB

Bellaterra, Cerdanyola del Vallès, Juny de 2017

4.- IMAGINARIS SOCIALS I POLÍTICS: EL CAS DEL REPUBLICANISME

Al darrer terç del segle XIX conviuen a Catalunya diverses cultures polítiques republicanes, més enllà del mapa precís de les diverses organitzacions i partits. Però alhora el republicanisme vivia en constants contradiccions, ambigüitats i dificultats. Malgrat aquestes, aconseguí una continuïtat i àmplia implantació social i geogràfica, especialment a partir dels anys del Sexenni. Després, durant les dècades dels 80 i 90 tendí a ser culturalment majoritari dins els diversos moviments militants populars i obrers de l'època i constituí el principal referent de l'oposició al règim de la Restauració borbònica. En general a Catalunya el republicanisme, i molt en especial el federal, combinava aquesta resistència, oposició i sovint impuls de revolució amb l'expectativa de creació d'un sistema de representació democràtic i el localisme, en termes territorials, socials i polítics. Aquest darrer, però, canviaria al segle XX amb les noves formes de fer política, també en el republicanisme.

Per la seva banda, la diferència fonamental que ens permet distingir les diverses famílies republicanes és la major o menor «disposició a acceptar un modelo social y político en el que los sectores populares y obreros tengan una presencia activa y

decisoria»³⁵⁰. Així, si el zorrillisme, que havia sorgit del progressisme encapçalat Prim, «afirmaba la modernización económica y política del país pero en ningún caso la democratización popular de la política»³⁵¹, en canvi el federalisme republicà pimargallià tendia a acceptar no sols la presència activa a les institucions dels sectors popular sinó que fins i tot proposava formes de democràcia directa i confiava en canvis socials en profunditat a l'entorn de la propietat.

No ha d'estranyar per tant que aquest federalisme pimargallià, juntament amb l'obrerisme socialista reformista, sí que mantingués relacions, malgrat que complexes, amb determinades formulacions de l'anarcosindicalisme. En aquest aspecte, és interessant observar l'evolució d'un personatge, compromès i també complex, com fou Josep Lluнас i Pujals, qui aglutinà en el seu gran projecte periodístic, *La Tramontana*, aquestes contradiccions del republicanisme i les pròpies de l'anarquisme. Sembla clar que fou la formulació federal i socialista del republicanisme la que més va connectar amb les classes populars, perquè aquesta va saber recollir les reivindicacions de les mobilitzacions sindicals, obreres i populars.

Però el federalisme pimargallià va patir finalment una davallada que afectà també a la situació dels nacionalismes a Catalunya, tal com explica Pere Gabriel: «(...) dentro del conglomerada republicano, se produjo finalmente una derrota política del federalismo pimargalliano y el triunfo, también en Cataluña, de la cultura republicano progressista. Ello iba a significar la extensión y consolidación de una lectura españolista del republicanismo, especialmente de raíz progressista, que compaginaba bien con los discursos y las proclamas cosmopolites, y menos con las propiamente 'internacionalistas'»³⁵².

Malgrat que aquests discursos no apareixen del no res, és durant el Sexenni quan es produeix la «consolidación de movimientos populares que transforman los discursos en culturas políticas, las cuales serán fundidad y refundidas continuamente en el molde de

³⁵⁰ Gabriel, P. i Duarte, A. «¿Una sola cultura política republicana ochocentista en España?». A: *Ayer*, núm. 39 (2000), pp. 11-34, p. 19.

³⁵¹ *Ibid.*, p. 23.

³⁵² Gabriel, P., 2013. «Las naciones de los republicanos y la batalla de los símbolos en España», *op. cit.*, pp. 179-212, p. 183.

la sociabilidad y de la acción colectiva»³⁵³. Dins del propi Sexenni podríem establir diverses estapes, però el que apareix amb freqüència en aquesta recerca és la Primera República espanyola, ja fos al 1873 o en les commemoracions posteriors. Aquesta Primera República suposà un punt d'inflexió, ja que «constituye el único período en el que los republicanos gozaron de la hegemonía en el proceso de demolición definitiva del Antiguo Régimen y en la lucha por el control de los resortes de poder y por la definición del nuevo 'sentido común' o 'práctico', sobre el cual habría de erigirse la legalidad del Nuevo Régimen revolucionario español, del sistema social, político, económico y cultural de la 'España moderna'»³⁵⁴.

El republicanisme tingué també un paper clau en la creació de nous espais de sociabilitat, com els clubs i els ateneus, que allora funcionaven com a escoles de ciutadania. Aquesta funció també es veié reflectida, sobretot a partir dels anys 70 i 80 del vuit-cents amb la fundació de periòdics, ja que els discursos d'aquestes famílies republicanes anaven acompanyats d'una retòrica i una simbologia concretes que la premsa s'encarregà de transmetre i difondre. La premsa també serví com a reflex d'aquesta complexitat i de les interrelacions entre les cultures polítiques, amb la possibilitat de mostrar múltiples militàncies en persones o publicacions. Llunas i Pujals, de nou, és una mostra d'aquesta doble militància, però també veurem com una mateixa publicació podrà variar els seus discursos, sense que això impliqui un trencament amb el republicanisme, ja que aquest era divers i en constant conformació. La mateixa *La Campana de Gràcia* mostrà una evolució ideològica en les seves il·lustracions i articles, situant-se en els seus inicis al costat del federalisme per, anys més tard, donar suport al castellarisme. Però observant aquestes revistes satíriques aquest no és l'únic canvi a notar, ja que cal prestar atenció també a l'evolució artística, tant de les il·lustracions com dels propis dibuixants, i a una evolució periodística, que en aquest període veiem com es modernitza notablement.

La manera que tenien aquestes publicacions per mostrar ràpidament als possibles lectors la seva tendència política raïa en la capçalera. La capçalera era la carta de

³⁵³ Miguel, Román, 2007. *La pasión revolucionaria: culturas políticas republicanas y movilización popular en la España del siglo XIX*. Madrid: Centro de estudios políticos y constitucionales, p. 229.

³⁵⁴ Ibid. p. 347.

presentació de tota publicació, i tant important era el nom del periòdic com la forma en la qual aquest se'n presentava. La mida, la tipografia i tot allò que l'acompanya donava personalitat i la definia. Gran part de les revistes satíriques i humorístiques acompanyaven el nom de la publicació amb il·lustracions, més o menys detallades i que sintetitzaven perfectament allò que ens trobaríem a les pàgines interiors. Aquestes il·lustracions, a vegades al·legories, presentaven elements, personatges i atributs plens de simbologia. Com en totes les il·lustracions de l'època es tractava d'utilitzar productes o codis culturals compartits per tothom, però entesos, definits i usats de maneres variables. No eren símbols aïllats, sinó que es construïen a través de les mediacions i els lligams que mantenien amb altres models, conformant el seu propi corpus simbòlic.

L'ús d'uns elements simbòlics o uns altres, o el fet que es tractessin uns determinats temes i se'n obviessin d'altres també ens dóna grans pistes sobre el tipus de republicanisme que una publicació representava o amb el qual s'emmirallava. Algunes característiques eren compartides per la major part de les revistes satíriques republicanes, com l'anticlericalisme o el fet de tenir la República francesa com a referent. D'altres característiques seran les que les definiran i les distingiran: l'anticarlisme de *La Flaca*, el lliurepensament i l'obrerisme de *La Tramontana*, o el tractament del catalanisme.

De la mateixa manera, el silenci d'una publicació respecte algun d'aquests temes o la manca de notícies o commemoracions també serà determinant. De fet, el catalanisme fou un d'aquests temes que sovint posava en conflicte a les publicacions, ja que es volien desvincular del conservadorisme que l'acompanyava en els darrers anys del segle XIX. Alhora, amb comptagotes però de forma explícita, podem trobar reivindicació de la seva catalanitat, en l'ús de la llengua o en la crítica del centralisme que feia el federalisme. L'altre gran tema de discòrdia entre les publicacions veurem que fou el tractament del moviment obrer, de l'anarquisme o dels mateixos obrers i obreres, no tan sols a finals de la dècada dels vuitanta i inicis dels noranta amb els màrtirs de Chicago i les primeres celebracions de l'1 de Maig sinó també en situacions més quotidianes, en les quals alguns periòdics reivindicaven millores laborals i en d'altres mai apareix un obrer entre les seves pàgines. De nou, això depèn del tipus de

republicanisme que la publicació professa, ja que ja hem vist que no totes les famílies republicanes veien de la mateixa manera la situació i els drets de les classes populars.

Una bona manera d'observar tots aquests elements del republicanisme és a través del corpus simbòlic que crearen durant el procés de formació dels discursos de les cultures polítiques republicanes, ja que tant des del republicanisme com des del catalanisme es donà una gran importància als discursos simbòlics: «(...) el interés y el esfuerzo retórico y simbólico de los federales catalanes y más en general del catalanismo fue muy amplio, incluso obsesivo. La prensa, la republicana y federal, pero también la más general, mantuvo una regular intencionalidad simbólica. En este marco, la afirmación reivindicativa de Cataluña fue central. También, lo que pudiéramos llamar europeización liberal de la representación»³⁵⁵.

Treballar l'oposició a les quintes permet treballar l'antimilitarisme, l'oposició al règim de la Restauració o la crítica al fet que la crida a les quintes no era igual per a totes les classes socials. A més de les capçaleres, ja comentades, a través de les il·lustracions veiem les diferències entre les publicacions, entre els diferents republicanismes que representen, com hem treballat mitjançant *La Campana de Gràcia* i *La Flaca*. I ha estat a través de la figura de Josep Lluнас i Pujals que hem mostrat la importància que tenien els directors de bona part d'aquestes publicacions. *La Tramontana* fou el gran projecte periodístic de Lluнас i és un molt bon exemple de com els directors exercien una gran influència en les publicacions, al tractar-se sovint de projectes molt personals.

³⁵⁵ Gabriel, P., 2013. «Las naciones de los republicanos y la batalla de los símbolos en España», *op. cit.*, pp. 179-212, pp. 179-212, pp. 200-201.

4.1. La iconografia de la revolta de les quintes (1870) i la premsa

El Sexenni revolucionari fou una època convulsa, i entre d'altres motius s'hi afegí el fet que el govern havia promès la supressió de les quintes, que era una de les màximes reivindicacions populars. Les quintes –que fins a aquell moment no s'havien aplicat a Catalunya– eren de fet un servei militar que es basaven en el sorteig, per substituir l'antic sistema de reclutament voluntari. A més, l'estat permanent de guerra que es vivia feia que la mortaldat en campanya fos molt elevada i el tracte que rebia el *quinto* fos degradant.

Durant el 1870, quan s'augmentà el contingent de tropa, a tot l'Estat hi van haver revoltes i amotinaments per mostrar el rebuig envers les quintes. Però també hi havia qui feia accions individuals –consentides per les autoritats– per intentar eludir aquest servei militar: la substitució i la redempció absoluta en metàl·lic. Aquesta segona opció portà a la crida a les quintes a ser coneguda com «l'impost de sang».

Hi hagué revoltes i amotinaments arreu, però on van ser especialment virulents va ser a Barcelona i Gràcia. Inicialment, el mes de març, es van dur a terme mítings i manifestacions, al so de la Marsellesa i l'himne de Garibaldi. Per exemple, es desenvolupà, prèvia concentració a l'esplanada de la Ciutadella, la manifestació del 20 de març de 1870 contra les quintes, que reuní unes dotze mil persones (quatre mil segons el *Diario de Barcelona*).

Però al mes d'abril s'iniciaren els aldarulls. El dia 4, tant a Barcelona com a Gràcia i altres pobles, un nombrós grup de dones s'aixecà contra aquesta nova lleva, i en el cas de Gràcia va irrompre l'Ajuntament, van llençar papers i mobles pel balcó i en feren una foguera a la plaça. Va ser llavors quan una de les dones s'apoderà del campanar i va començar a tocar a sometent. Aquesta campana, anomenada Marieta, no parà de sonar fins a la caiguda de Gràcia el dissabte 9 d'abril al matí. No pretenc fer un relat ara en detall de la revolta, sinó veure com aquesta fou mostrada a través de la premsa

il·lustrada, sobretot la satírica. El que sí que cal tenir en compte és que fou una revolta de barricades, en la qual Gràcia va ser constantment assetjada pel foc de canons, i pel que fa al nombre d'homes, consten uns 200 defensors de Gràcia per uns 5.000 membres de l'exèrcit. La vila, ajudada per homes de pobles veïns i de Barcelona aguantà a les barricades fins dissabte, quan sobre les 6 hores del matí, l'exèrcit entrava a la vila, ordenant obrir totes les portes, saquejant botigues i assassinant o afusellant diferents persones que consideraren revoltades. El balanç de víctimes d'aquesta revolta a Gràcia fou, com a mínim, d'unes vint-i-set persones.

Pel que fa l'altra part que ens ocupa, la premsa, cal dir que una part ben notable dels republicans joves del Sexenni tingué en la premsa i en les impremtes un espai de difusió i malviure laboral usual. Hi hagué, per començar, l'aparició d'uns diaris polítics d'ambició i abast com per exemple *La Alianza de los Pueblos* (octubre 1868-maig 1869), *Un tros de paper* (1865-1866), *La Opinión Pública* (desembre 1868-febrer 1869) o *La Razón* (maig 1869-juny 1870). Però el redactor més important fou Josep Roca i Roca (1848-1924), paradigma del nou professional de la premsa republicana, amb èxit i llarga vida.

En qualsevol cas, la premsa de més impacte popular fou, sens dubte, la satírica, mig política i mig literària, amb una important presència de grafisme i dibuix. Aquesta premsa havia tingut alguns antecedents notables: *Lo Xanguet* (1865), *Un tros de paper* (1865-1866) i *Lo Noy de la Mare* (1866-1867), peces fonamentals del xaronisme vuitcentista. A partir del Sexenni, les publicacions més importants foren les dirigides per Josep Roca i Roca, el qual, després de diversos intents, amb *Lo Ponton* (1870-1871) per exemple, consolidà *La Campana de Gràcia* i, després, *L'Esquella de la Torratxa*, que començà a aparèixer regularment el 1872. Ambdues havien de tenir una llarguíssima vida, com el *El Telégrafo / El Diluvio*, fins el 1939. Un altre exemple d'impacte, i de gran qualitat pel que fa a les seves il·lustracions, fou *La Flaca* (1869-1873).

Precisament una d'aquestes publicacions de les que parlàvem, *La Campana de Gràcia*, podríem dir que fou un homenatge als insurrectes d'aquest abril de 1870. De fet, el mateix subtítol de *La Campana de Gràcia* ja mostra aquesta referència: «Donarà una

batallada cada setmana. Si se'n venen moltes tocarà a somatent». Naturalment, el dibuix de Tomàs Padró que n'il·lustrava la capçalera representava el campanar de la Plaça de la Vila de Gràcia. Més endavant, a partir del número extraordinari 493 el dibuix de Padró deixà pas a una al·legoria d'Apel·les Mestres que poc més tard es consolidaria amb algunes variacions. Tanmateix, en aquesta al·legoria el campanar seguia disposant d'un lloc central en la il·lustració.

En l'obra de referència de Joan Torrent i Rafel Tasis hi trobem, entre moltes altres dades i textos destacables, el relat que el mateix Josep Roca i Roca, qui va ser editor de la revista durant trenta anys, escrigué en el número 1.000 de *La Campana de Gràcia*:

«Era a principis del mes d'abril de l'any 1870. A despit de la promesa formal que les «quintes» quedarien abolides, lo primer govern de la Revolució de Setembre acabava de decretar-ne una, i per cert ben numerosa. Alguns pobles dels voltants de Barcelona i certs carrers de la capital van sublevar-se. A Gràcia les dones cremaren los documents de la “quinta”, la quitxalla formà barricades, i una colla de gats - que no passarien de cent cinquanta homes- sortiren a defensar-les. Ocupava la Capitania general de Catalunya D. Eugeni Gaminde, que entreveient un nou entorxat, donà una importància desmesurada a la sublevació de Gràcia. Com si es tractés de batre Sebastopol, reuní un exèrcit formidable i poc a poc anà avançant contra la vila rebel, al tro de l'artilleria que no deixava de fer foc ni un sol moment. L'objectiu de l'artilleria era el campanar de Gràcia. Per què? Perquè la campana d'aquell campanar no callava mai, tocant a sometent de nit i de dia, sense parar. Per medi d'una corda que anava a fer cap a una casa particular, a certa distància de la torre i mediant un torn de campaners que es rellevaven contínuament, pot dir-se que mentres durà el siti i l'atac, durà el toc de «La Campana de Gràcia». Les granades i projectils cònics escarbotaven lo campanar, i la campana toca que tocaràs. Una granada arribà a esquerdar-la i la campana continuà tocant. En tot lo pla de Barcelona no se sentí per espai de sis o set dies més que aquest duo de bronze de la campana i els canons. (...) I quan després de la tragèdia bufa de l'assalt, saqueig i rendició de la vila sublevada, cosit ja a la mànega el segon entorxat que ambicionava el general Gaminde, i pròxim a alçar-se l'estat de siti, l'editor Sr. López Bernagosi, estava buscant títol per un nou setmanari, dels molts que en aquella època neixien i morien quasi al mateix temps. «No t'apuris -va dir-li l'amic Almirall-:

titula el nou periòdic *La Campana de Gràcia*, i deixa'l anar, que farà forolla». Dit i fet. Lo dia 8 de maig de 1870, apareixia el primer número de *La Campana de Gràcia*».

Una altra mostra curiosa d'aquest origen de *La Campana de Gràcia* és el poema de Serafi Pitarra reproduït a l'Almanac de *La Campana de Gràcia* de 1879, on se n'explica l'origen, se la defineix com a satírica, defensora de la llibertat, pacífica i on, a través dels jocs de paraules, es cita a dos dels grans protagonistes dels primers anys de la publicació, Josep Roca i Roca i Valentí Almirall, qui firmava amb el pseudònim de Pere Nolasco:

Dalt d'una torre de Gràcia
les hores vas tocar,
fins que al fi vas repicar
per a marcar una desgràcia.

Desgràcia que amb roges tintes
vingué, de Déu no fent cas:
El quint diu: -No mataràs.-
I es varen matar per quintes.

Va córrer la sang, va ser
el teu nom molt repetit,
i et van alçar tot seguit
un monument de paper.

Monument que en quatre cares
diu que ta veu revoltosa
s'ha tornat ja fa anys graciosa,
perquè amb els neos t'encares.

Veu deguda a n'al mirall i
a un sol que amb l'er se toca;
veu que ix d'entre roca i roca,

i es va escampant plana avall.

Veu que no es mai enfadosa,
puig si bé nasqué en desgràcia,
com que és de Gràcia, té gràcia
i fa ràbia, essent graciosa.

Veu que eixires d'un combat
i ara, en pau, dius el que penses,
molts anys cridis, si defensares
com ara la Llibertat.

Posteriorment, l'any 1872, aquest setmanari va patir una suspensió que va obligar a trobar-li un substitut per tal de mantenir els lectors durant el temps de suspensió imposat. I de nou en paraules de Josep Roca i Roca, la resposta des de l'editorial va ser «no vols sentir campanades? Doncs sentiràs esquellots». Seguint la línia de *La Campana de Gràcia*, en el subtítol de *L'Esquella de la Torratxa* s'hi podia llegir «Donarà al menys uns esquellots cada senmana», i aquest mateix esquellot, amb diversos campaners tibant de la seva corda, estava representat en la il·lustració de Tomàs Padró³⁵⁶ a la capçalera de la revista.

Com dèiem, el primer número de *La Campana de Gràcia* lluí una il·lustració de Tomàs Padró al centre, sobre el títol tipografiat, en la qual hi veiem el campanar de la Vila de Gràcia envoltat del que semblen núvols però que podrien ser una fumarada causada pels impactes que està rebent la torre, en referència als fets que de 1870. En aquest cas, la il·lustració només consta del dibuix explícit i realista del campanar que dóna nom a la revista, però aquesta torre prengué molt més significat a partir d'aquesta època, ja que s'erigí com un instrument per a la defensa de les llibertats i el progressisme de la Vila de Gràcia.

³⁵⁶ Tot i que no existeix cap gran estudi sobre la figura de Tomàs Padró, sí que hi ha alguns articles o reculls fets a finals del segle XIX sobre el dibuixant a mode de biografia exaltada. Una d'aquestes seria la que escrigué Joaquim Fontanals i del Castillo (1842-1894), de només vuit pàgines, titulada *Recuerdo al artista Tomás Padró: tribútanle otros de los admiradores de su ingenio*, publicada a Barcelona el 1877. A la primera pàgina hi podem observar un retrat de Tomàs Padró. També Marie Linda Ortega li ha dedicat diversos estudis.

Però el primer número de *La Campana de Gràcia* apareix el 8 de maig de 1870. És per tant una reacció en sí mateixa dels fets produïts, i en ella no es pot fer un seguiment de la revolta en el mateix moment que es produí. Això no va impedir, però, que encara que fos a posteriori la publicació n'illustrés alguns moments.

Tot i que en el primer número de la publicació, datat del 8 de maig de 1870, únicament hi ha una il·lustració i aquesta correspon a la capçalera de Padró ja comentada, també hi trobem articles i versos satírics que ajuden a entendre des del primer moment el seu sorgiment i les seves intencions: es declara un periòdic satíric i polític, que manté lligams amb *Lo Ponton* (15 de maig de 1870 – 28 de gener de 1871) –de fet, Josep Roca i Roca dirigí ambdós periòdics-; i, alhora, lliga el seu naixement a la Revolta de les Quintes a través d'uns versos que homenatgen la campana de vila de Gràcia que donà nom a la revista³⁵⁷:

Passan hores, passa dies,
Passa una setmana y tot,
Y no es presa encara Gracia
Y lo campana da nyoch.
¡Nyoch nyoch!
Qui li havia de di á n'ella
Que pogués fer tant soroll!

Porta ecsercits y preparat,
Porta escalas y canons.
Si s'assalta o no s'assalta
Demá s'ha de dá'l gran cop.
¡Nyoch nyoch!
¡Qui li havia de di á n'ells
Que pogués fer tant soroll!

³⁵⁷ Aquest fragment pertany a «La Campana de Gràcia», *La Campana de Gràcia*, número 1, p. 2, i està signat amb el pseudònim de «Un parent del que la tocaba». Uns altres versos interessants en aquest mateix número són «¡Nang-Nang!», *La Campana de Gràcia*, número 1, p. 2-3; signats per «Lo trovador de Gracia».

Al següent número³⁵⁸, però, ja podem trobar a la primera pàgina una il·lustració que fa referència a la revolta on hi podem observar una plaça plena de soldats i envoltada de fum amb el peu de «*Sublevación contra las quintas. Cañoneo de la villa de Gracia por las tropas liberales*».

liberales». A més, la batallada que hi ha a continuació comença així: «*Avuy sense qu'ho haguessen promés, los doném un gravat del atach de Gracia. ¡Y doncs que's pensaven! ¿Que's pensan que son com lo govern y alguns diputats de la majoria que després d'haverlos promés que no hi hauria quinta l'han decretada doble? (...)*».

En les setmanes posteriors *La Campana de Gràcia* seguí tractant en primera pàgina el tema de la revolta, tot i que no sempre centrat en la vila de Gràcia. És el cas del número següent³⁵⁹, on en un dibuix molt detallista mostra en primer pla una barricada a Sants, construïda amb tot tipus d'elements, des de la qual es refugien i disparen els homes mentre són atacats per les tropes de l'exèrcit. Enmig, s'hi pot observar també una persona onejant una bandera on hi posa «*Abajo las quintas*».

³⁵⁸ *La Campana de Gràcia*, número 1, 15 de maig de 1870.

³⁵⁹ *La Campana de Gràcia*, número 3, 22 de maig de 1870, p. 1.

En canvi, a partir de finals de maig, tot i no canviar el tema de portada, sí que deixa de banda les barricades per mostrar en la primera pàgina un retrat de Francesc Derch³⁶⁰, «Jefe de la última insurrección de la villa de Gracia», com si fos un petit homenatge a la seva figura com a líder gracienc durant els fets produïts a principis d'abril. De la mateixa manera, la setmana següent en la portada també s'hi observa un retrat, però aquesta vegada del general Eugenio Gaminde³⁶¹, on se'l veu amb dret i vestit de militar amb totes les condecoracions que li caben, amb actitud més aviat violenta i empunyant l'espasa, amb la vila de Gràcia al fons. Sota la imatge i com a títol «Lo General Bum-Bum», que és com se l'anomenà –per motius evidents referits a les bombes sobre la vila.

La darrera imatge representativa de la Revolta de les Quintes que *La Campana de Gràcia* publicà durant la primavera de 1870 fou al 12 de juny, on es veu un dels fets produïts en els primers dies de la revolta i comentats abans breument. Es tracta de la crema de l'arxiu municipal de Gràcia per part del poble, que llença mobles i papers des del balcó de l'ajuntament perquè siguin cremats a la plaça, «con motivo de la odiosa contribución de sangre». Amb aquesta última frase, a més, la publicació de tendència republicana es posa –un cop més–, al costat del poble demanant l'anul·lació de les quintes.

Pel que fa a *La Flaca*, publicació setmanal, il·lustrada, satírica i de tendència federal, les referències a la revolta són menys de les que es podrien esperar en un primer moment si tenim en compte que era de les poques publicacions d'aquest estil que estaven en

³⁶⁰ *La Campana de Gràcia*, número 4, 29 de maig de 1870, p. 1.

³⁶¹ *La Campana de Gràcia*, número 5, 5 de juny de 1870, p. 1.

funcionament durant el període en que van tenir lloc els fets. Malgrat no constar cap clara il·lustració que hi faci referència, sí que hi ha alguns petits comentaris irònics entre les seves pàgines que denoten la seva posició al respecte: «Un periódico tersista hace burla de cierta ciudadana que en Segorbe usó de la palabra durante la manifestación contra las quintas. Es indudable que el amor de ese periódico á su niño terso no tiene ningun punto de contacto con el amor de la buena mujer hácia el hijo que llevó en sus entrañas y que trata de librar de su fatal destino»³⁶². Aquesta manca d'il·lustracions que facin referència a la revolta és deguda a l'absència de número d'aquesta publicació entre els dies 4 i 24 d'abril, segons la pròpia publicació perquè «el mayor servicio de nuestro Periódico nos ha obligado á traslador á un nuevo local el taller donde se imprimen las láminas. (...)».

També des de premsa no barcelonina aquest era un conflicte rellevant. Des d'*El Eco del Bruch: Periódico católico-monárquico de Manresa*, periòdic de tendència carlina, el dia 10 d'abril de 1870 es comentaren les revoltes i opinaren envers la gestió de les quintes per part del govern. En aquest cas, la seva opinió no diferí gaire del que hem pogut llegir des de premsa republicana com *La Campana de Gràcia* i *La Flaca*: «Las promesas jamás cumplidas aunque mil veces repetidas en programas y discursos de que con el entronizamiento de lo existente desaparecería esta odiosa contribución de sangre, que á las provincias catalanes impuso la mano pèrfida y destructora del liberalismo (...). Grandes barricadas aparecieron en Barcelona y mayormente en Sans y Gracia, para cuya destruccion la autoridad ha tenido que apelar al supremo recurso de poner en juego la artillería». Tot i també rebutjar els sistema de les quintes, a diferència de les publicacions properes al republicanisme *El Eco del Bruch* apunta com a culpable de la desgràcia al liberalisme.

Malgrat la importància dels fets que es van produir l'abril de 1870, no hi ha gaires publicacions que se'n fessin ressò, i encara menys que ho fessin des de l'humor i la sàtira. El motiu no és altra que la manca de periòdics i diaris en aquella època. Per a explicar-ho caldria recordar els problemes que tenia la premsa de l'època a causa de la censura. Durant el Sexenni i la primera part de la Restauració podríem establir diverses

³⁶² *La Flaca*, número 41, 3 d'abril de 1870, p. 163.

etapes per explicar els alts i baixos pel que fa a les possibilitats de publicació i a l'efecte de la censura. L'any 1870 correspondria a aquesta primera etapa, caracteritzada per l'aparició i desaparició de moltes publicacions, fet provocat per aquests canvis constants en les lleis d'impremta. Això explicaria perquè en aquesta època moriren publicacions com *Lo Somatent* (24/10/1868 - 08/08/1869), *La Pubilla* (09/06/1867 - 4/10/1868), *La Barretina* (4/01/1868 - 17/10/1868) o *Lo Gay Saber* (04/03/1868 - 10/11/1869) i perquè en aquest període la majoria de publicacions van ser de tan curta durada.

A posteriori, habitualment un any després, les mateixes publicacions van seguir fent referència a les quintes i, a vegades, concretant en la revolta que aquestes van ocasionar a diverses poblacions. Seria el cas de *La Flaca*, que just quan feia un any de la caiguda de Gràcia, publicava: «El Diario de Barcelona se ocupa de las quintas, y opina que tal como se practicant en España no pueden dar sino resultados desagradables: la síntesis que establece es la siguiente: ó el servicio obligatorio para todos, como en Prusia; ó el reclutamiento voluntario como en Inglaterra. Dada la necesidad de los ejércitos permanentes, creemos que el colega tiene razón»³⁶³.

D'altra banda, la publicació dirigida per Josep Roca i Roca, *La Campana de Gràcia*, sí que va commemorar el 9 d'abril de 1871 l'aniversari de la Revolta de les Quintes a Gràcia amb una gran il·lustració de Tomàs Padró a la portada. De fet, pràcticament la totalitat d'aquest número³⁶⁴ està

³⁶³ *La Flaca*, número 82, 9 d'abril de 1871, p. 327.

³⁶⁴ *La Campana de Gràcia*, número XLIX, 9 d'abril de 1871.

dedicat a aquests fets, amb articles explicatius de la cronologia, versos humorístics i, a la darrera pàgina, dues il·lustracions més. La que es troba situada a la portada ens mostra una làpida, amb el que seria el nom del mort i la data –«Gràcia, abril 1870»–, i dues matrones que li ploren al costat: la matrona que simbolitza l'Espanya republicana, vestida de dol, des del terra es recolza a la làpida i plora, mentre l'altra, Marianne, amb barret frigi i una bandera on s'hi pot llegir «A bajo las quintas» diposita sobre la làpida una corona de llorer, símbol de la victòria. Al fons, en segon terme, el record del que va passar: el campanar de la vila envoltat de fum i home corrent. Les altres dues il·lustracions fan referència a les escenes que es van viure i veure un any abans, durant la revolta: la primera, titulada *Atach de Gracia* es veu les tropes de l'exèrcit ordenades, rebent ordres dels seus caps, assetjant la vila, al fons; la segona és ben explícita, ja que amb el títol de *Aspecte de la vila després de la entrada del exercit espanyol* es veu una part de la vila, amb edificis enderrocats i els que queden en peu en molt mal estat per la metralla.

Així doncs, tot i que en general podem dir que la crida de les quintes fou rebutjada per part de la pràctica totalitat de la població, podem destacar la implicació que les cultures republicanes hi tingueren en posar de manifest el seu enuig i la injustícia que segons ells mateixos aquestes quintes suposaven. Si bé és cert que en alguns casos existia un cert populisme des del republicanisme, també ho és que l'arrelament social del republicanisme era creixent, en part gràcies a l'existència de clubs i centres polítics, l'esclat dels quals es produí a partir de la Revolució de Setembre. Sembla evident, doncs, que aquesta presa del carrer amb una forta virulència era un dels mitjans utilitzats per diferents sectors socials per tal de mostrar la seva disconformitat i enuig vers els poders establerts, creant-se, segurament, una consciència col·lectiva, amb matisos, de revolució republicana, compartida per sectors federals radicalitzats, internacionalistes i gran part del moviment obrer, i que era capaç de transformar un moviment espontani en quelcom més que una simple bullanga.

De fet, ja hem dit que en l'àmbit de la premsa hi havia un grup important de republicans joves, que utilitzaren la premsa i en les impremtes un espai de difusió i malviure laboral usual, ja fos des de tendències federals, com *La Flaca*, possibilista, com *La Campana de Gràcia* o d'altres mencionades anteriorment. Un exemple d'això apareix a la mateixa

Flaca en un article de l'estiu de 1870: «¿Qué es la familia para los federales? La familia es la base constitutiva del Estado, es el santuario de los mas puros afectos del hombre, es la escuela de donde salen los ciudadanos (...). (Aplauso general en las filas de los hombres de bien. Empiezan á asomar gorros frigios, se oye entonar la Marsellesa, vá á misa quien le dá la gana, hay manifestación contra las quintas, (...) República hecha y derecha)»³⁶⁵.

³⁶⁵ *La Flaca*, número 59, 21 d'agost de 1870, p. 233.

4.2. Les capçaleres de La Campana de Gràcia. Significació i evolució.

A finals de segle, en qualsevol ideologia, des del catalanisme a l'anarquisme o el republicanisme, o més ben dit republicanismes, va sorgir la voluntat de configurar un moviment polític obert als sectors populars. Això comportava l'adopció de pràctiques més aviat democràtiques i, sobretot, l'ús de la propaganda i l'elaboració d'un corpus simbòlic propi³⁶⁶. I és en aquesta propaganda, representada en molts casos per periòdics i revistes, on hi podem trobar les il·lustracions que representen aquest corpus mitjançant una gran varietat de símbols que podrem observar en les diverses capçaleres de publicacions que comentarem per centrar-nos, posteriorment, en la de *La Campana de Gràcia*.

Aquest corpus el podríem definir com un conglomerat d'imatges, símbols i històries d'herois revolucionaris que configuren un complex imaginari. En el cas republicà aquest va ser de forta empremta popular i de llarga durada. Però aquesta retòrica sorgia de la realitat, d'unes mobilitzacions concretes i reals. Alhora, també d'una afirmació democràtica, tot i que aquesta no era possible encabir-la en cap desenvolupament institucional ni de cap pràctica electoral real.

El nacionalisme català del segle XX mitificà, sobretot, fets i personatges històrics relacionats amb la Guerra de Successió com el Corpus de Sang, Pau Claris, l'Onze de Setembre o Rafel Casanova, tot ells d'episodis de conflicte amb els castellans. En aquest context el Cant dels Segadors, editat per primera vegada per Milà i Fontanals l'any 1882 i adaptat i musicat per Francesc Alió el 1892, esdevé un dels majors símbols

³⁶⁶ Gabriel, P., 2002. «Cultures polítiques republicanes del vuit-cents: insurrecció, democràcia i federalisme». A: *Barcelona Quaderns d'Història* [Barcelona], 2002, núm. 6, p. 240.

de catalanisme, convertint-se en l'himne nacional de Catalunya³⁶⁷. Al 1899 ja s'havia convertit, segons Joan Maragall, en «el himno patriótico indispensable en todas las fiestas y manifestaciones catalanistas, cantado con especial solemnidad, aclamado y a veces coreado por el público con singular calor...»³⁶⁸.

Ja hem anat veiem que els himnes com a símbols van tenir un paper destacat en algunes publicacions satíriques de finals del segle XIX, però aquests no van ser els únics que van influir i van ser representats en les il·lustracions de les capçaleres de les publicacions periòdiques. Malgrat tot, la il·lustració gràfica no es limita a registrar gràficament les transformacions que es produeixen en els mitjans tradicionals. A més de fer tot això, contribueix de manera decisiva a configurar una concepció del món, un conjunt de valors. En aquest sentit, no és sinó part d'una organització intel·lectual i cultural molt més àmplia. Per això resulta lògic que contínuament es produeixin interrelacions entre la il·lustració i altres sectors de l'organització de la cultura, alguns dels quals estan profundament lligats a ella, com en aquest cas concret és el periodisme.

La funció principal d'aquests dibuixos era la propaganda i la conscienciació política. Gairebé tots representaven personatges fàcilment identificables a través d'un codi de presentació previst. Res restava a l'atzar o a la lliure interpretació. Es tractava de fórmules descriptives i convencionals, obertament tendencioses, però amb les quals s'aconseguia identificar fàcilment al personatge i la seva moral. A més, acostumaven a aparèixer objectes que, convertits en símbols, col·laboraven a una millor fixació dels representats³⁶⁹.

³⁶⁷ Simon, Antoni, 1994. «Els mites històrics i el nacionalisme català. La història moderna de Catalunya en el pensament històric i polític català contemporani (1840-1939)», *op. cit.*, p. 208.

³⁶⁸ Gabriel, Pere, 1994. «Introducció: Transicions i canvi de segle», a Gabriel, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*, Vol.VI: *El modernisme 1890-1906*. *Op. cit.*, p. 52.

³⁶⁹ Orobon, Marie-Angèle, 2006. «Humor gráfico y democracia: algunas calas en la caricatura política en el Sexenio Democrático», *op. cit.*, p. 9-30.

4.2.1. L'origen de *La Campana de Gràcia*

Tot i que no pretenc fer un llarga narració del naixement de *La Campana de Gràcia*, sí que seria interessant fer-ne un breu recordatori, ja que el moment i l'entorn en el qual sorgí són elements importants alhora d'observar-ne la seva tendència ideològica. Malgrat tot, l'objectiu, en aquest cas, és veure què significa i com evoluciona la seva capçalera i com a través d'aquests diversos significats podem conèixer-ne la ideologia i allò que volen mostrar al públic lector. Així doncs, ens centrarem en el propi títol de la publicació, és a dir, en el seu significat i el perquè d'aquesta elecció, però, sobretot, les il·lustracions i al·legories que acompanyaren en la majoria dels números que conformen la totalitat d'aquesta important publicació, tant pel que fa a la seva durada com pel que fa a la seva importància i incidència en la societat catalana de finals del segle XIX i inicis del XX. Alhora, farem una petita comparació amb *L'Esquella de la Torratxa*, revista que evolucionà paral·lela a *La Campana de Gràcia* i que fins i tot en compartia, durant molt de temps, el director, la impremta i uns quants redactors i il·lustradors.

Com abans comentàvem, un dels himnes amb forta presència dins del corpus simbòlic català va ser «La Campana», musicada per Josep Anselm Clavé. Cal veure com la campana es converteix en un clar *leit motiv* recurrent, el d'una campana que crida a sometent, és a dir, a l'aixecament d'una lluita armada. I aquest és, clarament, l'origen del títol de *La Campana de Gràcia* i de la derivació posterior de *L'Esquella de la Torratxa*. Per entendre-ho cal tenir en compte la importància de la milícia ciutadana, que dins del republicanisme tindrà un gran protagonisme en totes les seves lluites polítiques del segle XIX. El mateix subtítol de *La Campana de Gràcia* ja mostra aquesta referència: «Donarà una batallada cada setmana. Si se'n venen moltes tocarà a sometent». Naturalment, el dibuix de Tomàs Padró que n'il·lustrava la capçalera representava el campanar de la Plaça de la Vila de Gràcia. Més endavant, a partir del número extraordinari 493 el dibuix de Padró deixà pas a una al·legoria d'Apel·les Mestres que poc més tard es consolidaria amb algunes variacions. Tanmateix, en aquesta al·legoria el campanar seguia disposant d'un lloc central en la il·lustració.

Més concretament, aquesta publicació pren nom a partir dels fets que van tenir lloc a la Vila de Gràcia a principis d'abril de 1870, fets ja hem explicat com van ser representats en l'apartat «La iconografia de la revolta de les quintes (1870) i la premsa».

4.2.2. La capçalera de *La Campana de Gràcia*

Com dèiem, el primer número de *La Campana de Gràcia* lluia una il·lustració³⁷⁰ de Tomàs Padró al centre, sobre el títol tipografiat, en la qual hi veiem el campanar de la Vila de Gràcia envoltat del que semblen núvols però que podrien ser una fumarada causada pels impactes que està rebent la torre, en referència als fets que es produïren el 1870, durant els quals es bombardejà la torre. En aquest cas, la il·lustració només consta del dibuix explícit i realista del campanar que dóna nom a la revista, però aquesta torre prengué molt més significat a partir d'aquesta època, ja que s'erigí com un instrument per a la defensa de les llibertats i el progressisme de la Vila de Gràcia.

³⁷⁰ A l'annex es troben totes les il·lustracions que presidiren la capçalera de *La Campana de Gràcia* entre 1870 i 1890.

Tomàs Padró, qui il·lustrà *La Campana de Gràcia* fins a la seva mort, el 1877, publicà en moltes altres revistes com *La Flaca*, *Un Tros de Paper*, *Lo Noy de la Mare*, *El Tiburón*, *Lo Xanguet*, *La Campana de Gràcia*, *El Cañón Krupp*, *La Llumanera de Nova York* i altres, en la majoria d'elles sota el pseudònim A^oW^o. També reproduïren caricatures polítiques seves *Monde Illustré*, *The Graphic* i *Der Illustrierte Zeitung*. Però no podem considerar a Padró només un caricaturista, ja que també col·laborà en moltes monografies il·lustrades, dibuixà diversos cartells i làmines; i, de manera més esporàdica, es dedicà a la pintura. Tot i això, està clar que on destacà més fou com a caricaturista. En aquest sentit cal considerar que Tomàs Padró, juntament amb Eusebi Planas i Josep Lluís Pellicer, formà la plana major dels il·lustradors catalans de la primera obertura periodística propiciada pel Sexenni Democràtic.

És el mateix Padró qui firmà la segona il·lustració que encapçalà *La Campana de Gràcia*, aquest cop en forma d'al·legoria i ocupant un major espai a la portada. Aquesta és al número 30 i suposa la primera capçalera totalment il·lustrada d'aquesta publicació.

S'hi representava una campana molt grossa i molta gent estirant del batall i, al fons, la muntanya de Montjuïc. La idea d'unió al voltant de la lluita que representa la campana

s'aconsegueix amb la participació de diversos sectors de la població –homes, dones, nens, burgesos, obrers...- que en aquesta il·lustració estiren entre tots del batall per fer sonar la campana. A més, entre els diversos cartells que sostenen els protagonistes de l'al·legoria n'hi ha un que sobresurt clarament i que podem llegir amb gran facilitat: «Abajo el Rey». Tot i que ja és prou conegut el republicanisme d'aquesta publicació, el fet que estigui plasmat a la mateixa capçalera ho converteix en tota una declaració de principis.

En la «batallada 90», del 7 de gener de 1872, Tomàs Padró firma una nova il·lustració a la capçalera. Si no tenim en compte algunes mínimes variacions, podem dir que aquesta fou de llarga durada, ja que es mantingué fins al 1875, quan es retornà a la primera il·lustració i, poc després i coincidint amb la mort de Padró, una llarga etapa en que *La Campana de Gràcia* estigué mancada d'una capçalera il·lustrada. En la tercera capçalera de Padró hi podem observar una distribució i uns elements que tindran certa continuïtat amb la posterior al·legoria d'Apel·les Mestres. En aquest cas el dibuix és dividit en tres sectors a través d'un triangle que conté el lema «llibertat, igualtat,

fraternitat», clara referència a la Revolució Francesa. A més, aquesta forma triangular podria tenir relació amb la maçoneria, ja que l'esquadra i el cartabó en són clars símbols. Dins el triangle hi podem observar una imatge similar a la que va il·lustrar el primer número de la publicació, és a dir, el campanar bombardejat. A un cantó i altre del triangle, però, hi trobem dues escenes noves. En una s'hi representa un obrer, en l'altre un burgès. Ambdós, però, estan llegint la pròpia *La Campana de Gràcia*, element que pretén equiparar els dos homes. Els elements que ens ajudarien a distingir-los serien, sobretot, el barret del burgès contra la barretina de l'obrer (que també podria ser un gorro frigi) i les mànigues arremangades de la camisa, que serien poc habituals del burgès. Altres elements que els distingeixen són els que es troben al seu voltant –i que

també apareixeran en l'al·legoria d'Apel·les Mestres- com l'àncora i l'enclusa d'una banda, estris propis dels treballadors manuals i artesans, i una xemeneia d'alguna fàbrica i una bola del món per l'altra banda.

Un any després, l'1 de gener de 1873, el número 140 de la publicació, tot i que l'estructura i els elements que integren l'al·legoria continuen sent els mateixos, l'espai triangular que inclou el lema «llibertat, igualtat, fraternitat» disminueix una mica la seva dimensió en favor dels espais que simbolitzen els sectors socials que volen integrar. Aquests dos queden ara més ben definits i amb un dibuix més treballat que facilita la comprensió de les diferències entre els dos personatges, el burgès i l'obrer, i els elements que els caracteritzen. Tot i això, no pretén contraposar-los, ja que tot i que cadascun estigui envoltat d'elements diferents, la seva posició respecte l'entorn és la mateixa. A més, el fet que ambdós estiguin llegint també pretén igualar-los.

Com hem dit, aquest dibuix es mantingué fins el 28 de febrer de 1875 quan reaparegué –tot i que només fou un número- la capçalera inicial i, posteriorment, a partir del número 254 fou una capçalera únicament tipografiada durant força temps, ja que durant aquest període morí Tomàs Padró, el dibuixant per excel·lència de *La Campana de Gràcia* i de *L'Esquella de la Torratxa*. La següent il·lustració, aquest cop d'Apel·les Mestres, no es publicaria fins l'1 de gener de 1879 que en sembla un petit avenç del que serà, a partir del número 602 de l'1 de gener de 1881, la capçalera que perduraria durant molt de temps a la capçalera de *La Campana de Gràcia*.

4.2.3. Apel·les Mestres i la segona etapa de la capçalera

Apel·les Mestres (1854-1936) prengué el relleu de Tomàs Padró a *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*, però també col·laborà a d'altres revistes com *El Liberal*, *La Publicitat*, etc. i il·lustrà una gran quantitat de llibres. És considerat un dels precursors del modernisme, sobre els quals exercí un cert mestratge. D'altra banda, Mestres creia en l'obra d'art com a manifestació total, fet que el dugué a negar la independència dels gèneres.

Com hem anat veient, *La Campana de Gràcia* va estar presidida per diverses il·lustracions en la seva capçalera abans de l'al·legoria d'Apel·les Mestres de 1881, que en seria la definitiva. Aquesta és una de les millors mostres de com els elements gràfics s'utilitzaven com a símbols i representació de la ideologia de la publicació i és per aquest motiu que en aquest cas intentarem fer una anàlisi encara més acurat. Com hem vist, al centre hi trobem representat el campanar de la Plaça de la Vila de Gràcia i, a la dreta i ben gran, el gall. A la seva dreta, hi ha un home mig estirat ben vestit, amb barba i llegint. La roba ja és una molt bona pista del seu estrat social burgès i més concretament, un industrial. Però per reforçar aquesta representació hi ha dos símbols més: la barba, un atribut viril que generalment indica força, saviesa, valor i energia; i,

d'altra banda, que està llegint la mateixa *La Campana de Gràcia*, i la lectura, en general, sempre és símbol de ciència. Una de les altres figures centrals és Marianne³⁷¹, que porta el barret frigi, que es troba situada a l'esquerra del campanar. Marianne, la personificació de la República Francesa, podria ser «una noia del poble» vestint el barret, i tot el que aquest denota. D'altres, però, hi veuen la represa d'influències i símbols grecs i romans³⁷². Marianne va ser elevat al nivell de símbol de la llibertat en lluita contra l'opressió durant el regnat de Ferran VII. En aquest cas Marianne també

³⁷¹ A més de l'estudi de Maurice Agulhon sobre la figura de Marianne també n'hi ha un altre de més recent: Doizy, Guillaume, 2008. *Marianne dans tous ses états: la République en caricature de Daumier à Plantu*. París: Alternatives.

³⁷² Agulhon, Maurice, 1979. *Marianne au combat: l'imagerie et la symbolique républicaines, 1789 à 1880*, París: Flammarion.

porta una banda on s'hi llegeix «Gràcia» i té un pergamí a les mans on hi ha escrites les inicials «P.K.», que fan referència al director de la revista, Josep Roca i Roca.

Però també hi podem trobar molts d'altres símbols ens aquesta al·legoria d'Apel·les Mestres. La capçalera de *La Campana de Gràcia* és de les més riques en símbols. Retornant al campanar, que ocupa el lloc central de l'al·legoria, aquest es troba dins d'una estrella de sis puntes, font de llum i de guia cap a la seguretat, que alhora es troba circumscrita en un cercle, representació de la noció de centre i que evoca la perfecció. Per tant, el campanar i tot el que aquest representa seria vist com una guia a seguir, un far. A la dreta del campanar hi trobem el gall, acompanyat de diversos elements que simbolitzen la força contra l'adversitat com serien l'àncora, l'enclusa i la cabana. A més, també podríem destacar el conjunt de llibres que es troben darrera de Marianne, com a símbol de saviesa i ciència en general.

Un cop analitzada l'al·legoria definitiva d'Apel·les Mestres ens serà més fàcil observar l'anterior al·legoria com un primer treball previ a la famosa capçalera que hem descrit. La il·lustració que acompanya el nom de la revista durant dos anys, des de l'1 de gener de 1879, no en difereix tant, però no hi trobem un personatge que a partir de 1881 assolirà una gran importància: la Llibertat, la República, en forma de dona amb el gorro frigi: Marianne. En aquesta capçalera prèvia, el gall i el campanar situat dins l'estrella no es troben al centre de la imatge sinó a l'esquerra, observant la resta de l'escena. Així doncs, en aquest cas enlloc de trobar-hi la dona com a Marianne hi trobem, com en capçaleres anteriors, dos homes de classes socials diferents, en aquest cas diferenciats pel gorro, la barba o la camisa i la jaqueta. Pel que fa a la resta d'elements que rodegen els personatges, aquests serien si fa no fa els mateixos. En aquestes dues darreres il·lustracions, ambdues d'Apel·les Mestres, veiem com s'incrementa l'èmfasi en els elements republicanistes per damunt dels referents a Gràcia o una població concreta com sí que es produïa en els inicis de la revista, fent referència als incidents de 1870. Al 1880, però, les coses havien canviat, de la mateixa forma que els discursos polítics i, fins i tot, les tendències estètiques.

4.2.4. *L'Esquella de la Torratxa*, una publicació germana

També és interessant observar com *L'Esquella de la Torratxa* (Barcelona, 1872-1938), inicial derivació de *La Campana de Gràcia*, comparteix molts elements amb la seva predecessora, com per exemple alguns dels seus símbols, dels dibuixants i, fins i tot, el director, Josep Roca i Roca (1848-1924). Però en la llarga vida de *L'Esquella de la Torratxa* cal considerar-hi dues etapes. La primera estaria marcada per la publicació de la revista amb l'únic objectiu de subsistir en el lloc de *La Campana de Gràcia* durant les dues suspensions que patí el setmanari republicà i anticlerical. La segona etapa s'iniciaria en el moment en què la revista emprèn un camí propi, tot i que paral·lel al de *La Campana de Gràcia*, que duraria fins a finals de 1938.

Pel que fa al fet que compartien diversos símbols a les seves capçaleres, tant pel que fa al títol com pel que fa a la il·lustració que gairebé sempre l'acompanyava, el més clar de tots, i el que tingué una major continuïtat, és el de la campana o esquella. Tot i això, aquesta revista va veure diverses il·lustracions en la seva capçalera abans de la definitiva de Manuel Moliné.

El primer número de la revista fou publicat el 6 de maig de 1872 i l'autor de la seva capçalera il·lustrada era Tomàs Padró, que ja hem vist que alhora fou durant molt de temps il·lustrador de *La Campana de Gràcia*, revista sempre més política. Seguint la línia iniciada a *La Campana de Gràcia*, la il·lustració de la capçalera era presidida per una campana, un esquellot. Però només es pogueren publicar quatre números, ja que el governador no tingué problemes en deduir que es tractava d'una gairebé exacta de la suspesa *La Campana de Gràcia*. Posteriorment, el 15 de setembre de 1874, i a causa del mateix origen, s'inicià una segona etapa en la qual la impremta i la redacció continuaven sent les mateixes. Però aquesta represa tampoc passà del quart número i el del 6 de desembre en fou el darrer.

La tercera i definitiva etapa de la revista s'inicià el 19 de gener de 1879, amb el subtítol «Periòdich satírich, humorístich, il·lustrat i lliterari. Donarà al menos uns esquellots cada setmana» i lluí un dibuix d'Apel·les Mestres a la capçalera. En aquest, s'hi representa una corrua de gent que arrossega una esquella: diversos homes de diversos

sectors socials, un gall, una dona i un nen. Des del número 65 la capçalera ja contenia un dibuix simbòlic de Manuel Moliné, en el qual s'hi veu Barcelona tocant una esquella i fent fugir rates, gossos, lladres, etc. Més tard, a partir del número 156 un altre dibuix de Moliné il·lustrava el títol: un pagès tocant l'esquella. Les imatges es van seguir succeint. Amb el número 299 hi hagué un altre dibuix: un pallaso que toca l'esquella; amb el número 365 es presentà el dibuix d'un angelet amb l'esquella a la mà i una menestrala subjectant la corda de l'esquella; amb el número 367, després del poc èxit del dibuix anterior, una senyora fullejant un àlbum acompanyava el títol. Finalment, a partir del número 604, la capçalera va tornar a tenir un dibuix de Manuel Moliné: una noia amb un fuet a la mà, que és el símbol del poder judicial, és a dir, de la potestat per a infligir càstigs al culpable. La noia està envoltada de planta de card, símbol de desafiament i de venjança, i d'algunes abelles que sobrevolen al seu voltant. L'abella té un gran simbolisme i, tot i que també depèn de les diverses mitologies existents, en la mitologia grega significa la puresa, el treball, l'ordre, la prosperitat, etc³⁷³. Aquesta il·lustració, que es mantindrà fins a la fi de la publicació, és per tant molt més bel·ligerant i amenaçant del que pot semblar a primera vista.

Els símbols de les diverses il·lustracions de les capçaleres d'ambdues publicacions assenyalaven clarament cap a una orientació decididament republicana, amb un fort pes de la tradició republicana francesa. Més concretament, si seguim atentament el discurs de *La Campana de Gràcia* podem emmarcar-la dins el republicanisme possibilista castelari, totalment influïda per qui fou el director de les dues revistes: Josep Roca i Roca. En canvi, l'actitud que tingueren cap al catalanisme literari i polític va ser fluctuant fins entrat el segle XX. D'altra banda, en *La Campana de Gràcia* hi predominava l'aspecte polític i, contràriament, *L'Esquella de la Torratxa* tendia a la diversificació de matèries, sobretot a partir de 1886, que també és quan va millorar la seva presentació i adoptà el format que es va conservar fins a la seva fi.

Aquestes representacions iconogràfiques no només ens parlen del periòdic, ja que si establíssim algunes comparatives amb d'altres publicacions contemporànies aquestes ens permetrien fer una anàlisi de l'opinió que tenien els diferents grups socials i cultures polítiques sobre conceptes com podrien ser l'Església, la República o, fins i tot,

³⁷³ Cirlot, Juan-Eduardo, 1981. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Labor.

Espanya. En aquest cas concret, però, crec que a partir d'aquest repàs de les diverses capçaleres que lluí *La Campana de Gràcia* hem pogut observar un dels elements que ens ajuden a identificar políticament aquestes publicacions, les capçaleres. És a dir, com realment les caricatures i al·legories que acompanyen als títols de les publicacions periòdiques il·lustrades són capaces de posar en evidència la ideologia o la cultura política a la qual s'adscriu.

4.3. Els republicanismes de La Flaca i La Campana de Gràcia

A l'inici hem parlat de les diferències existents entre els diversos republicanismes que hi havia: el federalisme de Pi i Margall, el possibilisme de Castelar, el progressista i el reformista. Tots ells estaven presents en les cultures republicanes que observem a Catalunya en el darrer terç del XIX, amb major o menor mesura.

Les ideologies no sempre són fixes i tampoc ho eren les maneres de pensar dels homes i dones que els donaven veu, ja fossin com a militants o com a simpatitzants. Per això és encara menys probable que una publicació periòdica mantingui la seva línia ideològica exactament igual al llarg dels seus anys de publicació. No només pel pas del temps i els fets que es produeixen sinó també perquè, si la publicació tenia sort i durava uns quants anys, el més probable era que els articulistes, poetes, il·lustradors i altres col·laboradors també canviessin amb els anys. Alhora, si existien diverses maneres d'entendre el republicanisme entre els partits, és evident que això també es traslladava a la premsa. Així doncs, per entendre realment una revista o diari no és suficient qualificant-la de republicana, sinó que cal sospesar com tractava tots aquells elements que destaquen en el republicanisme.

És per això que la comparació de dos setmanaris clarament republicans com *La Campana de Gràcia* i *La Flaca* és molt útil, per evidenciar que malgrat ambdues fossin republicanes no eren iguals ni defensaven sempre les mateixes coses, ni ho feien amb la mateixa intensitat. Els elements utilitzats per observar aquestes diferències -o semblances- podien ser diversos, però alguns estava clar que no podien faltar. L'anticlericalisme és quelcom primordial per a tots els republicans del darrer terç del segle XIX, i la cerca d'un govern laic, i és per això que quasi sempre coincideixen en aquest aspecte. Ara bé, la crítica o lloança a uns polítics o uns altres, per exemple en època d'eleccions, és una mostra del tipus de republicanisme al qual donaven suport en aquell moment. De la mateixa manera, en moments puntuals, és molt útil veure com

ambdues revistes commemoraven uns o uns altres fets històrics i, si ho feien, com eren presentats. És el cas de la Gloriosa, la Revolta del 29 de Setembre de 1868, la qual molt sovint fou recordada per aquest tipus de setmanaris però no sempre de la mateixa manera: l'eufòria inicial dels republicans es convertí, en alguns moments i depenent de la revista, en nostàlgia del que hagués pogut succeir però finalment no fou. Per tant, aquests i d'altres elements ens ajudaran a entendre perquè cap revista és igual a cap de les seves coetànies, malgrat tinguessin molt coses en comú.

4.3.1. *La Campana de Gràcia*: un republicanisme canviant

La Campana de Gràcia sempre fou clarament republicana, donant suport explícit sempre a la República Francesa, cridant a la llibertat i als valors republicans i demanant el vot per a partits republicans. Però com hem comentat existien diversos tipus de

republicanisme, i en la llarga història d'aquesta revista il·lustrada les seves preferències polítiques – sempre republicanes- evolucionaren en el temps, juntament amb les del seu influent director, Josep Roca i Roca. La publicació començà declarant-se obertament com a republicana federal, tal com demostren tant els

seus articles com les seves il·lustracions. Una de les primeres mostres d'això és de mitjans 1872³⁷⁴, on podem veure en portada una Marianne, representació en forma de dona de la República i de la llibertat, enarbolant una bandera on hi posa «República Federal» i que acompanyada del gall republicà mira enrere encoratjant als líders republicans espanyols a seguir-la. Entre aquests polítics hi distingim a Emilio Castelar,

³⁷⁴ *La Campana de Gràcia*, núm. 112, 25 de juliol de 1872, p. 1.

pel seu bigoti característic i, just darrera seu, a Pi i Margall, amb barba i ulleres. Tots llueixen el barret frigi, igual que Marianne.

En els darrers mesos de 1872 sovintejaren les il·lustracions i referències republicanes, més que no pas les referides a les actualitats. Una d'elles és la de l'1 de setembre³⁷⁵, en la qual la revista deixa clara la seva posició respecte el tipus d'estat que vol per a Espanya: dues matrones, una enfront de l'altra, discuteixen i mostren qui

són; a l'esquerra Marianne mostra un gall, com hem dit símbol del republicanisme francès, i a la dreta una matrona monàrquica que sosté una corona. A sota el subtítol «Nosaltres apostém á favor del gall» deixa clar la posició republicana de *La Campana de Gràcia*. Unes setmanes més tard la portada³⁷⁶ seguia sent ben republicana, però en aquest cas hi podem observar una gran Marianne protegint a Pi i Margall del que semblarien uns salvatges que, armats amb arcs i fletxes, l'ataquen. A sobre de Marianne hi trobem de nou un gran triangle amb la inscripció «libertad, igualdad, fraternidad», és a dir, els valors republicans i lema de la Revolució Francesa. Aquests valors els aplicaven també en altres àmbits, ja que la publicació també defensava l'abolició de l'esclavitud a les colònies espanyoles³⁷⁷. Dues setmanes més tard³⁷⁸ l'esclavitud tornava a ser tema de la il·lustració de la primera pàgina, en la qual sota el títol «Gloria a Castelar» s'hi pot veure com un nadiu americà corona un bust del líder del possibilisme republicà amb una corona de llorer i, a l'altre costat una matrona republicana sosté unes

³⁷⁵ *La Campana de Gràcia*, núm. 119, 1 de setembre de 1872, p. 1.

³⁷⁶ *La Campana de Gràcia*, núm. 131, 10 de novembre de 1872, p. 1.

³⁷⁷ *La Campana de Gràcia*, núm. 137, 22 de desembre de 1872, p. 1.

³⁷⁸ *La Campana de Gràcia*, núm. 139, 29 de desembre de 1872, p. 1.

cadena trencada, símbol de llibertat. Al costat del bust de Castelar hi ha un periòdic on titulen «Discurso: Los escavos de Puerto Rico son ya libres» i, com a subtítol de la il·lustració: «D'avuy en avant los negres sols se diferenciarán dels blanchs en lo color».

Però malgrat aquestes clares al·lusions al seu republicanisme, cap més clara que el número que la revista dirigida per Josep Roca i Roca publicà el 16 de febrer de 1873, pocs dies després de la proclama de la Primera República Espanyola. Amb el títol «¡Viva la república democrática federal!» a la portada, acompanyat del següent text, *La Campana de Gràcia* evidencia la seva tendència política dels seus primers anys:

Ja la tenim! Ja la tenim, ciutadans! El tron s'ha ensorrat per sempre en Espanya. Ja no hi haurà altre rei que el poble, ni més forma de govern que la justa, la santa i la noble República federal.

El que ha de ser, és: el sol treu llum perquè és el sol: els pobles honorats, els pobles, que com el nostre tan dignes saben mostrar-se de la democràcia, ni poden menys que viure dintre d'una honrada, dintre d'una digna República federal.

A conservar-la, a enaltir-la, a assegurar-la, perquè mai pugui endur-se-la cap ventada borrascosa deuen ara dirigir-se els esforços de tots els antics republicans, i de tots els espanyols que estimin l'honra de la seva pàtria i vulguin salvar a aquesta de la horrorosa ruïna que l'amenaçava.

Republicans espanyols! En aquests moments solemnes dels quals depèn la vida de les nacions, és quan es coneixen els homes i és quan es coneixen els pobles.

Donem el nostre apoyo moral als homes a qui hem donat nostres aplausos, a qui hem fet objecte de nostre entusiasme. Posem-nos a les seves ordres, baix la bandera de nostres principis immaculats i íntegres, i avassallem quants obstacles es presentin, per a erigir

definitivament a Espanya el temple del dret, de la justícia, de la moralitat i de l'honra, que és el de la República democràtica federal!

En la pàgina següent, una gran i treballada il·lustració a doble pàgina ret homenatge a l'arribada de la república. El dibuix, l'autor del qual és Tomàs Padró, és de gran detall, i de nou s'hi mostra la Llibertat, asseguda al tron, talment com si d'una reina o deessa es tractés. Amb la mà esquerra alça una balança, símbol de justícia, mentre que la dreta la recolza a l'espatlla d'un petit personatge que alça una branca, molt probablement de llorer, símbol de victòria. Ambdós estan sobre un pedestal, on hi ha inscrit «República democràtica federal. 1873», juntament amb molts objectes

entre els quals un telescopi, el triangle maçó amb el lema «Libertad, igualdad, fraternidad», un globus terraquí, etc. De fet, aquests elements són els que acostumen a configurar part de la capçalera de la mateixa *La Campana de Gràcia*.

En les setmanes posteriors el tema principal de les diverses il·lustracions de Padró no variaren gaire, ja que en moltes hi podem trobar «Viva la República democràtica federal» i, a través d'aquestes imatges els valors i idees polítiques que la revista dirigida per Josep Roca i Roca defensava. En la primera d'aquestes³⁷⁹ veiem una il·lustració a

³⁷⁹ *La Campana de Gràcia*, núm. 150, 2 de març de 1873, p. 4.

tota pàgina on, a més de mostrar com a figura central una matrona Marianne amb el lema republicà citat, al seu voltant hi ha diverses escenes amb els següents missatges: «Abaix la pena de mort», «Separació de la yglesia y del estat», «Abaix las quintas», «Abaix la esclavitut» i «Desestanch del tabaco».

En la segona imatge, corresponent al número 151 de la publicació³⁸⁰, en la portada hi veiem una il·lustració ben republicana, amb Marianne asseguda en un tron, triomfal i majestuosa, sota el títol de «República federal». A la part inferior del dibuix dos pilars que la sostenen, amb els noms d'allò que representen: «patriotismo» i «libertad». Al peu de la imatge, a més, hi podem llegir: «Per mes que quatre envejosos vulguin tirarla á terra, tinguém confianza ab los pilans que la sostenen».

La tercera³⁸¹ d'aquesta petita selecció d'il·lustracions referents a la proclamació de la Primera República és tot just del següent número de la revista. En aquest cas la il·lustració també es troba situada en portada, però en ella hi trobem dues matrones republicanes mesurant les seves forces en un pols, assegudes i recolzant els seus colzes sobre la taula. Als seus respectius costats hi trobem dos escuts que ens ajuden a identificar les dues matrones: al de l'esquerra hi podem llegir «república unitaria», mentre que al de la dreta hi llegim «federal». Per completar la portada hi ha el peu d'il·lustració, «Es inútil dirlos que apostém á favor de la Federal», que deixa ben clara de nou la postura de *La Campana de Gràcia* en els seus primers anys.

Per últim, i aproximant-nos a les eleccions a la presidència de la República, com ens fa notar el mateix títol «Elecciones», Tomàs Padró de nou il·lustra³⁸² el federalisme abundant que trobem a les pàgines de la publicació en aquests temps. Marianne, jacent sobre una gran urna, sosté una balança –com hem dit símbol de justícia- i es troba acompanyada del gall –com també hem dit, símbol del republicanisme francès- mentre observa els homes que se li dirigeixen alçant vots on s'hi pot llegir clarament la paraula «federal». També cal destacar que entre aquest grup d'homes podem distingir, gràcies als diferents barrets, diverses classes socials, volent evidenciar així la transversalitat del

³⁸⁰ *La Campana de Gràcia*, núm. 151, 9 de març de 1873, p. 1.

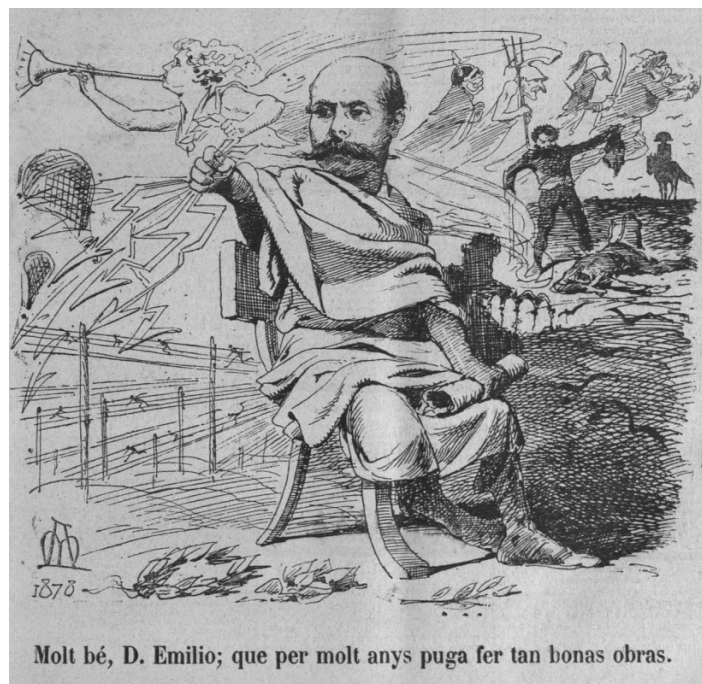
³⁸¹ *La Campana de Gràcia*, núm. 152, 16 de març de 1873, p. 1.

³⁸² *La Campana de Gràcia*, núm. 158, 27 d'abril de 1873, p. 1.

federalisme. El peu d'il·lustració, per si no quedava prou clara la posició de la publicació, hi deia «¡Poble! Procura imitar aquest exemple pera que tots junts poguéu cridar: ¡¡¡VIVA LA REPÚBLICA DEMOCRÁTICA FEDERAL!!!».

Dèiem que s'aprovaven eleccions, i és que el 10 de maig de 1873 estaven convocades eleccions generals, per tal de formar unes noves Corts i una nova Constitució. Com era habitual en període electoral, publicacions com *La Campana de Gràcia* no amagaven els candidats que eren més del seu gust, ans al contrari, ja que acostumaven a demanar el vot per al candidat o candidats que creguessin més adient. En aquest cas de 1873, van demanar el vot dels seus lectors per a cinc candidats diferents segons el districte pel qual es presentaven. Així, i per aquest ordre, els seus candidats predilectes eren «Benito Arabio Torre», «Estanislao Figueras», «José Anselmo Clavé», «Francisco Pi y Margall» i «Santiago Soler y Plá» com mostra el text que acompanyava la imatge: «Si volen la federal, votin aquestos ciutadans y no se n'empanedirán»³⁸³. Al número següent, celebraven la victòria federal amb una il·lustració de portada amb la Llibertat, alada, al centre de la imatge, sobre d'una gran urna oberta de la qual sobresurten vots amb la inscripció «federal»³⁸⁴.

Malgrat que durant un temps es mantingueren les mostres fervoroses de suport al federalisme, poc a poc la tendència de la *La Campana de Gràcia* va anar girant cap a un republicanisme progressista encapçalat per Emilio Castelar, figura que la publicació exaltaria molt sovint en els següents anys, tant en els seus textos com

³⁸³ *La Campana de Gràcia*, núm. 160, 11 de maig de 1873, p. 1.

³⁸⁴ *La Campana de Gràcia*, núm. 161, 18 de maig de 1873, p. 1.

en les seves magnífiques il·lustracions. Una de les primeres mostres d'això –i que en el següents anys es tornaria un fet habitual- fou la transcripció d'un discurs íntegre del polític en un número especial³⁸⁵. També en referència a un discurs de Castelar, en aquest cas sobre el missatge de la Corona, es publicà la primera il·lustració clarament castelarina³⁸⁶, on hi podem veure al protagonista assegut en una cadira i vestit i adornat talment com el déu de la mitologia grega Zeus, ja que a més alça amb la mà dreta un grapat de llamps. L'obra, d'Apel·les Mestres, va acompanyada d'un clarificador peu: «Molt bé, D. Emilio; que per molt anys puga fer tan bonas obras». Però aquestes serien les primeres mostres d'un seguit de tantes imatges que il·lustraven aquesta nova tendència de *La Campana de Gràcia* cap al possibilisme de Castelar.

En les següents eleccions, d'abril de 1879 la revista de nou tornava a demanar el vot per a uns candidats en concret, però a diferència d'uns anys abans, quan hem vist que demanava el vot entre d'altres per al líder federalista Pi i Margall, en aquesta ocasió el dibuix mostra una matrona enarborant una bandera amb els noms de Castelar, Abarzuza i Soler i Pla, amb una escut amb la inscripció «democracia» a l'altra mà i acompanyada de nou per un gran gall, amb qui juntament es dirigeix cap a una urna. Lluny d'amagar les seves intencions, el subtítol deia «¡Ciudadans! Aquí la teniu la bandera qu'heu de seguir»³⁸⁷.

Durant un temps, però, *La Campana de Gràcia* no es mullà gaire en l'elecció del seu líder republicà favorit, malgrat sempre que podia o convenia no tenia problemes en mostrar el seu republicanisme exaltant les idees de Pi i Margall, Salmerón i Castelar, com per exemple es pot veure en les il·lustracions de dos números de març i abril de 1886³⁸⁸.

Poc a poc es va anar imposant el progressisme de Salmerón entre les pàgines del setmanari, i a l'abril de 1892, davant les immediates eleccions parcials una il·lustració

³⁸⁵ *La Campana de Gràcia*, núm. 317, 26 de març de 1876.

³⁸⁶ *La Campana de Gràcia*, núm. 442, 10 de març de 1878, p. 1.

³⁸⁷ *La Campana de Gràcia*, núm. 506, 6 d'abril de 1879, p. 1.

³⁸⁸ *La Campana de Gràcia*, núm. 878, 28 de març de 1886, p. 4 i *La Campana de Gràcia*, núm. 880, 11 d'abril de 1886, p. 1.

de portada demanava el vot per qui fou el tercer president de la Primera República, que es presentava per al districte de Gràcia³⁸⁹.

Aquests canvis en la línia ideològica de *La Campana de Gràcia* no eren difícils de notar, i així ho va fer *La Tramontana*, que en el seu número 18 li ho critica. Així, en aquest número no només li dedica el primer article de la portada, sinó també la il·lustració de la darrera pàgina. En aquesta hi observem, sota el títol «La Camapana de l'any 1872 i la d'avuy», a la pròpia *La Campana de Gràcia*,

personificada en un cos de dona que duu un barret frigi, dirigint-se a Pi i Margall -qui sosté un diari on hi podem llegir «Pacto». Al peu de la imatge, el que li diu la publicació al dirigent polític: «- Miri, senyor Pi; una servidora avans me deya federal y...; y progressant com los cranchs, ara renego del Pacte, de la Federació, y de tot lo que sigui anar endevant»³⁹⁰. En el mateix número, i fent referència a un article de *La Campana de Gràcia* sobre Pi i Margall, s'hi podia llegir «Nosaltres, que no som Piistas ni partidaris de cap personalitat política, encara que las ideas de un pujan agradarnos relativament més que las de un altre, nos repugna que se pretenga á gratsient desviar la opinió pública, y que se ataquin avuy principis que ahir se defensavan ab entussiasme»³⁹¹.

³⁸⁹ *La Campana de Gràcia*, núm. 1195, 16 d'abril de 1892, p. 1.

³⁹⁰ *La Tramontana*, núm. 18, 3 de juny de 1881, p. 4.

³⁹¹ *Ibid.*, p. 1.

4.3.2. *La Flaca* i les irreverents il·lustracions de Tomàs Padró

La Flaca va néixer el 27 de març de 1869, suposant un augment de la visibilitat del republicanisme federal a tota Espanya. Malgrat no ser la publicació amb més difusió a la seva època és, a dia d'avui, una de les més conegudes entre les publicacions satíriques il·lustrades barcelonines del Sexenni. Nasqué com a resposta -en aquest cas una resposta d'esquerres- al setmanari de Madrid *La Gorda*, publicació carlista tot i declarar-se «periódico liberal» que començà a publicar-se el 10 de novembre de 1868. A més de la ideologia, *La Flaca* també contrasta amb *La Gorda* per les seves vistoses il·lustracions, de les quals mancava la revista carlista i que són, en bona mesura, part de l'èxit de *La Flaca*.

El principal il·lustrador de *La Flaca* era Tomàs Padró, que col·laborà amb multitud de publicacions de l'època i que justament durant el Sexenni visqué el punt més àlgid, més dolç, de la seva carrera professional. Tomàs Padró, nascut a Barcelona el 11 de febrer de 1840, era fill d'una família d'artistes, ja que el seu pare, Ramon Padró i Pijoan, era escultor i el seu germà, Ramon Padró i Pedret, pintor. Estudià a l'Escola de Belles Arts de Barcelona i a la Real Academia de Bellas Artes San Fernando de Madrid. Es va formar amb grans mestres com Lorenzale, Ribera i Madrazo, i un dels seus companys d'estudi fou Marià Fortuny. De fet, les principals dades de la seva biografia són relativament fàcils de trobar, ja que al morir jove i en un moment de gran popularitat - morí el 16 d'abril de 1877 a Barcelona- la premsa li dedicà un bon grapat de pàgines.

La mateixa *La Campana de Gràcia*, que també disposava dels seus traços entre les seves pàgines i en la seva capçalera, dedicà un número sencer a lloar i explicar la vida de Tomàs Padró. En aquest hi aparegueren multitud de ratlles i versos d'homes tan destacats com Àngel Guimerà, Francesc Ubach i Vinyeta, els germans Antoni i Josep Feliu i Codina, Conrad Roure, el mateix director Josep Roca i Roca o Frederic Soler «Pitarra». El número començava amb el lament escrit en nom de «La Redacció», titulat «Una llàgrima a Tomàs Padró»:

Llàgrimes de dol plora avui la Redacció de La Campana de Gràcia. Si Barcelona ha perdut un de sos fills que cultivant l'art més glòria li donaven, La Campana ha perdut

*l'ingeni xispejant, que des de sa aparició vingué il·lustrant-la; aquell llapis segur, sempre oportú, que tant al viu retratava les nostres esperances, que amb tant valor decobria les misèries públiques, que sabia arrencar sempre una sonrisa a tots los llavis, un aplauso a totes les mans, una aspiració noble a tots los cors. ¡Ha mort Tomàs Padró! (...) Hi ha homes que no haurien de morir mai, perquè hi ha homes que són glòria del país i necessitat d'un poble. Padró ens falta, i al girar la vista alrederor trobem un buit gelat, un espai per omplir, una distància confosa que els nostres ulls travessar no poden; un buit, un espai, una distància que ens omplen de desconsol i de feresa. Ah! Eternament l'enyorarem. Eternament trobarem a faltar a l'artista i al company; tan bon company com bon artista: eternament pagarem a son record lo tribut de les nostres llàgrimes*³⁹².

Però no en va ser la única. La figura de Tomàs Padró va ser recordada en ocasió de la seva mort per altres publicacions, com *La Renaixensa*, en la qual se li dedicaren un parell pàgines³⁹³ en les quals es destacà la joventut de Padró en el moment de la seva mort i l'impacte que aquesta produí en el seu voltant: «Pochs artistas, á l'edat d'en Padró han adquirit una reputació tan lilegítima y tan popular, mes poch's també han treballat ab tanta constancia y entussiasme». En aquestes pàgines també es feu una petita biografia del dibuixant, estil del qual es qualificà com «espontáneo, franch, enérgich, catalá», una enumeració de les nombroses publicacions en les que treballà, tant catalanes -com la mateixa *La Campana de Gràcia* o *Lo tros de paper*- com espanyoles -com la coneguda *La Ilustración espanyola y americana*- o també estrangeres com per exemple *Le Monde illustré*, *L'Illustration* o *The Graphic*.

Així doncs, Padró també treballà en periòdics europeus de renom -tal com ho va fer el seu col·lega i coetani Josep Lluís Pellicer. Però les influències anaren en ambdós cantons, i és coneguda la influència que il·lustradors com els francesos Gavarni i Daumier tingueren en l'obra de Padró:

«Un libro titulado Célébrités Contemporaines del famoso dibujante francés Gavarni, que cayó en las manos de Fortuny, fue una revelación para Tomàs Padró. Este libro

³⁹² *La Campana de Gràcia*, núm. 386, 22 d'abril de 1877, p. 1.

³⁹³ *La Renaixensa*, núm. 4, any 7, 30 d'abril de 1877, pp. 316-317.

dióle una ocasió imprevista para poder otear de cerca la gracia cáustica del célebre costumista francés, del cual debía ser unos años más tarde su continuador en Cataluña»³⁹⁴.

Sobre la relació entre Padró i Daumier Eliseu Trenc ens mostra com el francès també influí en l'estil de Padró: «Això es fa evident amb l'arribada, l'agost de 1865, poc mesos després de la publicació *Un tros de paper*, d'un personatge molt sinistre: el còlera morbus. El nostre dibuixant, per a representar el còlera, que venia d'Egipte, li donà la forma al·legòrica d'un dimoni demacrat, amb banyes i sudari, que duu una dalla damunt la qual hi ha escrita la paraula «Còlera»»³⁹⁵.

El caràcter polític de les il·lustracions satíriques s'accentuà durant el Sexenni, amb l'arribada de noves publicacions en color com *La Flaca* (1869-1871), revista editada en castellà pel litògraf Juan Vázquez, i les seves continuacions: *La Carcajada* (1872), *La Risotada* (1872), *La Risa* (1872), *La Flaca* (1873), *La Madeja política* (1873-1874), *El Lío* (1874), *La Madeja* (1875-1876). De fet, en les publicacions amb les quals Padró havia col·laborat anteriorment, com *Un tros de paper* i *Lo Noy de la Mare*, són més aviat poques les il·lustracions amb intencions polítiques i, per bé que mantingué la seva línia humorística, amb la seva arribada a *La Flaca* el seu estil es convertí en molt més punyent, també en la línia del que volia el públic barceloní.

Amb el Sexenni Tomàs Padró deixà una mica de banda el costumisme que tant li agradava, en el qual els seus temes predilectes eren les actualitats, el teatre o les belles arts. Padró esdevingué llavors el gran caricaturista polític de Barcelona, i la seva difusió més àmplia es duqué a terme gràcies a *La Flaca*. Allí les seves il·lustracions eren en color i a pàgina sencera, o fins i tot a doble pàgina, i habitualment les signava com «A°W°». En resum, i en paraules d'Eliseu Trenc, «Tomàs Padró és el gran representant a Catalunya d'aquest estil «joco-serio», esperpèntic, deformatador, paròdic d'un món

³⁹⁴ Bori, Salvador, 1945. *Tres maestros del lápiz de la Barcelona ochocentista: Padró, Planas, Pellicer*. *Op. cit.*, p.12.

³⁹⁵ Trenc, Eliseu, «Tomàs Padró i la caricatura gràfica satírica a la premsa catalana a mitjan segle XIX». A: *Catalonia*, núm. 1, Université Paris-Sorbonne, 2008.

davant del qual només queda la lucidesa del riure i la revelació de la veritat oculta que aconseguix a vegades la caricatura»³⁹⁶.

El nom de la revista, *La Flaca*, fa referència a Espanya, i la seva capçalera és tota una declaració d'intencions. És una al·legoria de la situació del país i del poble espanyol (simbolitzat pel lleó)³⁹⁷. Segons Marie-Angèle Orobon, amb aquesta imatge serveix també per a donar a entendre gràficament que la revolució de setembre de 1868 havia quedat reduïda a la mínima expressió, als ossos³⁹⁸.

La Flaca fou el pas de Tomàs Padró d'una il·lustració costumista a una de política. El canvi en els temes treballats per Padró anaven en estreta relació amb el caire de la publicació en la qual s'emmarcaven. *La Flaca* era una revista setmanal -«SALDRÁ TODOS LOS DÍAS DEL AÑO, excepto lunes, martes, miércoles, jueves, viernes y domingos»- de punyents textos i irreverents il·lustracions clarament republicana, amb una forta oposició als carlins i clarament anticlerical, tal com deixà palès en la multitud d'il·lustracions i caricatures que hi feien referència. De fet, la mateixa publicació es presentava de la següent manera en el primer número que veié la llum:

«Ya pareció La Flaca. La Flaca es un periódico que sin ser político, comercial, industrial y noticiero, jocoso ni sério, tendrá un poco de todo. La Flaca no es republicana, ni demócrata, ni progresista, ni unionista, ni menos nea. La Flaca es española, y sobre española catalana. Es la amiga del hombre honrado, la amiga del trabajo. La Flaca no adulará á los unos ni rebajará á los otros; se hallará siempre al lado de la razon y de la justicia; defenderá lo que juzgue digno de defensa y censurará lo que merezca ser censurado. (...) La Flaca considera la libertad de imprenta como una cosa buena, sublime; pero al mismo tiempo no ignoran sus redactores que la libertad no quiere decir licencia (...)»³⁹⁹.

³⁹⁶ Ibid.

³⁹⁷ Podeu trobar una descripció més acurada de la capçalera de *La Flaca* a l'apartat «Les capçaleres il·lustrades de la premsa satírica. Evolució i tendències».

³⁹⁸ Orobon, Marie-Angèle, 2006. «Humor gráfico y democracia: algunas calas en la caricatura política en el Sexenio Democrático», *op. cit.* pp. 9-30, p. 11.

³⁹⁹ *La Flaca*, núm. 1, 27 de març de 1869, p. 1.

Feta aquesta petita introducció d'ambdues publicacions, *La Campana de Gràcia* i *La Flaca*, vist que ambdues eren republicanes i anticlericals, per exemple, què és el que les diferenciava?

4.3.3. La República francesa com a referent

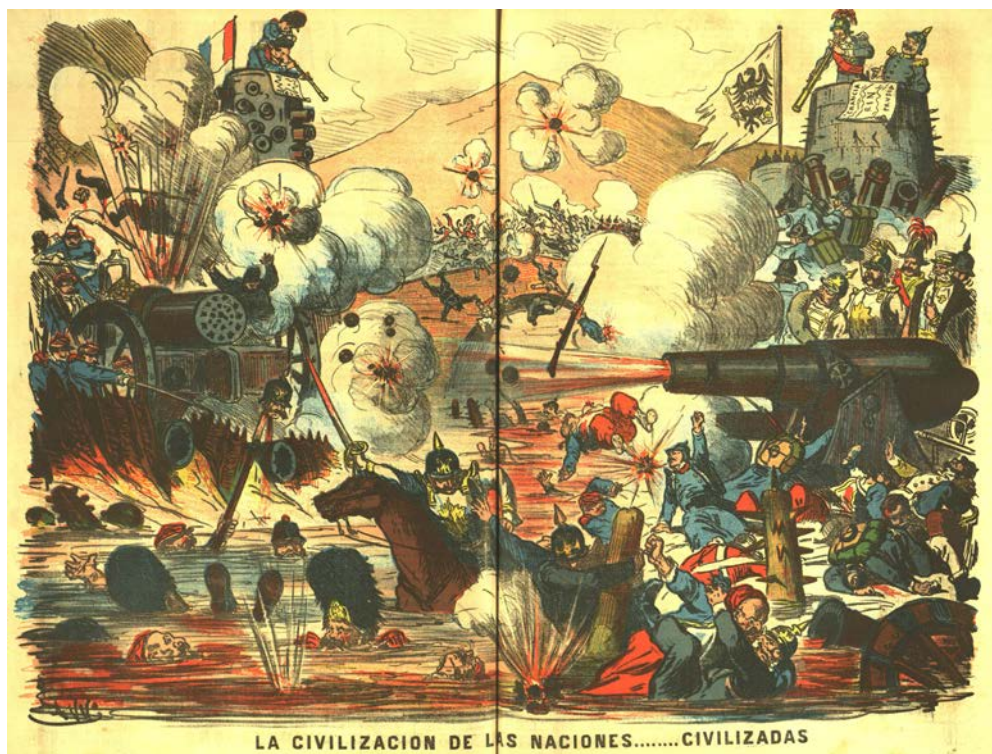
L'exaltació de la República francesa és una constant i són moltíssimes les il·lustracions que hi feien referència en totes les publicacions republicanes. Entre les primeres trobem les que feien referència a la guerra franco-prussiana, que tingué lloc els anys 1870 i 1871. En una d'aquestes imatges⁴⁰⁰ de *La Campana de Gràcia* intenten il·lustrar el que passaria si guanyessin el conflicte un o altre bàndol sota el títol «Resultats de la guerra franco-prusiana»: en el costat esquerre, on s'hi llegeix «guanyant los prussians», hi ha quatre personatges foscos, amb cares de pocs amics, un d'ells vestit de militar, que llueixen una bandera amb el lema «lejitimidad reyes por derecho divino». En contraposició, a la dreta de la imatge i sobre el text «si guanyessin los francesos» hi veiem Marianne, vestint el seu barret frigi i en amb una mà alçant una branca de llorer, símbol de victòria, i en l'altra una placa que representaria els deu manaments republicans. Al seu costat, un lleó fort i amb expressió ferotge que acostuma a representar el poble. A més, també caldria observar petits detalls de la il·lustració que ajuden a donar-li sentit, com el triangle maçó que hi ha sota els deu manaments, el sol o aurèola sobre Marianne amb la paraula «libertad» o el petit gall, símbol del republicanisme francès, a la cantonada superior de la dreta.

El 23 d'abril de 1871 *La Campana de Gràcia* feia referència de nou a la República francesa amb una il·lustració de Tomàs Padró en el centre de la qual hi ha l'escriptor Victor Hugo i el polític socialista Louis Blanc –sortint al seu pas també Marianne, la República- que saluden a la gent que els rep mentre Victor Hugo aixeca una branca de llorer. Damunt seu, la frase «La Republica es la paz». A cada banda Padró hi dibuixà un grup de gent que enarboren banderes i es criden els uns als altres: a l'esquerra senyors amb barrets, alguns armats amb espases, alçant una bandera on s'hi pot llegir «Viva la Republique», darrera una cinta que ens diu que són els defensors de

⁴⁰⁰ *La Campana de Gràcia*, núm. 40, 5 de febrer de 1871, p.1.

l'Assemblea de Versalles; a la dreta els homes que hi veiem vesteixen robes més senzilles i llueixen barrets frigus i, també armats, escridassen als de l'altre bàndol. Entre el grup de la dreta hi podem veure també una bandera, però en aquest cas hi duu escrit «Viva la Commune y la Republique». A sota de la treballada il·lustració hi ha un peu: «Ni las traiciones de'n Thiers, ni las debilitats de'n Fabre podrán envilir-la... ¡Los fills honrats de'l poble la salvaran», fent referència al grup de la dreta de la imatge i a la República Francesa.

En el mateix sentit i del mateix il·lustrador, el 31 de juliol de 1870 *la Flaca* també tractà la guerra francoprussiana, tant en els seus textos i articles com en les seves fantàstiques il·lustracions. En aquest cas les dues darreres pàgines del número estan destinades al dibuix de Tomàs Padró, que amb el títol «La civilizació de las naciones... civilizadas»⁴⁰¹ mostra una crua batalla entre ambdós bàndols, amb multitud de personatges, militars d'un i altre exèrcit que amb canons, espases, escopetes i baionetes sembren la mort. La il·lustració desprèn una gran violència, i els sons i el moviment que d'aquesta en tenim associada. El vermell de la sang inunda el riu que separa els dos bàndols i per tot s'amunteguen cossos vestits de blau. El títol utilitza la ironia, referint-

⁴⁰¹ *La Flaca*, núm. 56, 31 de juliol de 1870, pp. 3-4.

se a les nacions francesa i prussiana com a civilitzada, adjectiu amb el que se'ls acostumava a relacionar però que no queda tan clar veient la batalla il·lustrada.

De la mateixa manera que *La Campana de Gràcia*, les referències de *La Flaca* a la guerra franco-prussiana van ser diverses. Una d'aquestes és la que es publicà el 29 de gener de 1871⁴⁰² en la qual observem un cartell ens situa a Wilhelmshöhe, on en la llunyania, rere el Rhin, s'hi està produint una batalla, representada amb focs, explosions i núvols de fum. En primer pla, una matrona vestida de fosc, amb la bandera de França, el nom de la nació que representa en forma de corona i una expressió greu a la cara increpa a Napoleó III, qui sembla que acabi de caure de cul, amb els peus enlaire i el barret de copa caient. Tan sols amb la imatge ja entendríem que la matrona, que representa la nació, el «poble» francès està més que enfadada amb el dirigent, i li reclama que faci quelcom més, que lluiti com li pertoca. De totes formes, la imatge va acompanyada d'un peu: «Los hombres de corazón no caen ridiculamente en la nieve; caen gloriosamente en el fuego», referint-se a la guerra.

La guerra francoprussiana ens ha proporcionat moltíssimes imatges en la premsa il·lustrada catalana del moment. A més d'opinar sobre el conflicte, periodistes i il·lustradors també deixaven constància de la consideració que tenien sobre França i el model de república que aquesta representava.

El mes d'abril fou prolífic en aquest tipus d'il·lustracions referents als conflictes en els quals França es trobava immersa. Si bé el més destacat era la guerra que tot just s'havia produït amb Prússia, França també patia conflictes interns. El 16 d'abril *La Flaca* publicà una il·lustració a pàgina sencera, a tot color com era habitual en aquesta revista i de la seva vistositat habitual, en la qual una matrona, amb el barret frigi i la bandera francesa com a vestit es troba davant del Palau de Versalles -on hi posa «Asamblea de Versalles». Aquesta matrona que representa la nació francesa es troba atemorida i busca refugi, ja que una multitud d'homes forts, i sembla que violents, s'hi apropen armats amb canons, espases i escopetes. Es tracta de la revolta de la Comuna de París. L'altre personatge que apareix és qui acull en els seus braços a Marianne, Jules Favre, l'advocat i polític republicà que firmà l'armistici de pau que posava fi a la guerra francoprussiana,

⁴⁰² *La Flaca*, núm. 73, 29 de gener de 1871, p. 4.

com a ministre d'afers exteriors del govern de Trochu. La imatge va acompanyada del peu següent: «Ni la fuerza ni el oro pueden envilecerla... ¡Ella se salvará!»⁴⁰³.

La Comuna de París fou, a continuació, l'altre focus d'atenció que rebé França per part de la premsa barcelonina. Si en la imatge comentada anteriorment encara es feia referència a l'Assemblea de París i al signant de l'armistici de la guerra francoprussiana, en la següent el centre ja és clarament la Comuna i la revolta.

La Flaca no veié amb bons ulls les actuacions dels socialistes i la violència urbana que comportà. El setmanari republicà barceloní agafà prestades unes línies de *Le Siècle*, «diario republicano de Paris» i les il·lustrà Tomàs Padró. Es tracta d'una imatge fosca, virulenta, en la qual predominen tres colors: el vermell, que en aquest cas no només representa el republicanisme que podem observar en els barrets frigis sinó també la violència, present en les flames i la sang; el negre, que com gairebé sempre representa la foscor, el mal, i que trobem present en el fum, el terra, i fins i tot en la gent que es revolta sota el lema de «Liberté, égalité, fraternité» d'una bandera de nou vermella; i el blanc, que en aquest cas és escàs, i que ve a representar la bondat i trobem en el primer pla de la imatge, en la túnica d'una Marianne, que llueix barret frigi i aparta la mirada, horroritzada de tot allò que passa rere seu, i en el llençol i les barbes que tapen dos republicans ferits. Les línies que acompanyen el dibuix eren de *Le Siècle*: «¡Esos son

⁴⁰³ *La Flaca*, núm. 83, 16 d'abril de 1871, p. 4.

los hombres que hablaban de justicia, de progreso, de renovación social, de república!..... Si esos son los actos del socialismo, quede el socialismo sepultado bajo los escombros de las Tullerías!», Palau de les Tulleries que es veuen al fons de la imatge en flames⁴⁰⁴. En l'article que obra aquest número queda encara més clara, si és possible, la seva posició respecte la revolta: «La Commune ha sido una calamidad para el triunfo de los principios federales. El problema social no se resuelve por medio de semejante socialismo. Esta es la verdad,

«Esos son los hombres que hablaban de justicia, de progreso, de renovación social, de república!..... Si esos son los actos del socialismo, quede el socialismo sepultado bajo los escombros de las Tullerías» (*Le Siècle*, diario republicano de París.)

señores maestros de uno y otro bando. Ocultadla al pueblo, y algún día los carlistas la volverán a escribir en vuestras espaldas con una vara de fresno»⁴⁰⁵.

Les referències al republicanisme francès o la consideració que França era un país molt més culte i civilitzat que Espanya era quelcom habitual, tant en *La Campana de Gràcia* com a *La Flaca*, com en d'altres coetànies com *La Tramontana*. Uns anys després de la guerra francoprussiana el setmanari de Josep Roca i Roca publicava una il·lustració⁴⁰⁶, d'Apel·les Mestres en aquest cas, on comparava diverses repúbliques. D'una banda, a la dreta veiem en petit com tot de nenes -en els seus vestits podem veure quins països representen: Bolívia, Xile, Perú- es barallen al voltant d'una bandera on posa «viva yo». Per contra, a l'esquerra i ocupant dues terceres parts de la imatge, dues

⁴⁰⁴ *La Flaca*, núm. 90, 4 de juny de 1871, p. 4.

⁴⁰⁵ *La Flaca*, núm. 90, 4 de juny de 1871, p. 1.

⁴⁰⁶ *La Campana de Gràcia*, núm. 551, 25 de gener de 1880, p. 4.

grans matrones debaten serenament mirant-se un mapa de l'estret de Panamà. Les dues vesteixen túniques clàssiques i llueixen barrets frigits, però se les pot distingir clarament per les arracades en forma de triangle, l'escut amb les lletres «R» i «F» i el gall que l'acompanya

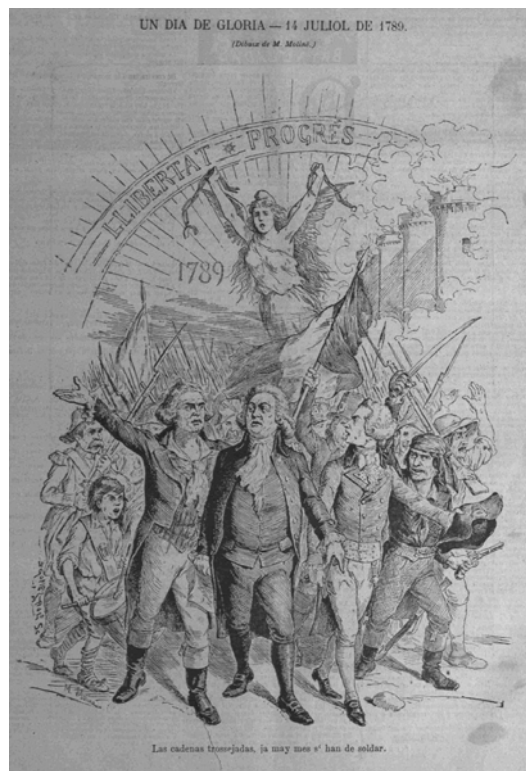
pel que fa a la francesa; i pel que fa a la que representa els Estats Units d'Amèrica bàsicament per l'escut on hi consta la bandera nord-americana. Encara que la il·lustració ja és prou aclaridora del que l'autor vol expressar, la imatge va acompanyada del títol «Las republicas grans y las republicas petitas» i del peu «¡Dimoni de criaturas! No sé quan pendrán exemple de la gent gran». Per tant, tot i que en general la publicació dóna suport a totes les repúbliques, no es pot estar de mostrar quines són les grans repúbliques que haurien de ser l'exemple a seguir per totes les altres repúbliques i per tots els republicans.

4.3.4. Les commemoracions

Els setmanaris republicans podien estar en desacord en moltes coses, però habitualment commemoraven fets similars, com la Revolució Francesa, el 29 de setembre de 1868 o la proclamació de la Primera República espanyola, tot i que no sempre ho feren de la mateixa manera.

La Campana de Gràcia celebrava el centenari de la Revolució Francesa i, malgrat que en aquest cas la imatge no prenia la importància de sortir en portada sí que amplià el seu número de pàgines per tal de poder-ne dedicar més a aquesta commemoració. A

banda d'alguns articles cal destacar-ne tres il·lustracions⁴⁰⁷. La primera és de Josep Lluís Pellicer, que ens mostra la Torre Eiffel, observada per un grapat d'homes i il·luminada al capdamunt, amb la inscripció «RF» en la seva part més alta. La imatge va acompanyada de la frase «A pesar de tots los entrabanchs, al cap de cent anys ha arribat á 300 metros», referint-se a la grandesa de la República francesa. La segona, en aquest cas de l'il·lustrador Manuel Moliné, representa a Marianne el 1789 deslliurant-se de les cadenes que la tenien presa, amb la inscripció «Llibertat, progrés», i acompanyada de revolucionaris. La darrera està extreta de la publicació francesa *Le Journal Illustré* i amb el títol «Los homes cèlebres de la Revolució Francesa – 1789» és un retrat de grup dels homes que aquesta publicació considerà els més importants d'aquests fets. A sota, una llegenda serveix de guia per tal que tots els homes representats puguin ser identificats.

De manera similar, l'any 1873 *La Flaca* recordava la Revolució Francesa, aprofitant que la publicació d'aquell número⁴⁰⁸ era propera a la festa nacional francesa, el 14 de juliol. De fet, feia ben poc –l'any 1880- que s'havia instaurat aquella data com a dia nacional, commemorant la presa de la Bastilla. En aquella ocasió, Tomàs Padró féu una magnífica il·lustració per *La Flaca*, que recorda *La Marseillaise* de Françoise Rude, que tenia com a objectiu rendir homenatge als voluntaris de 1792 per a la defensa de França. La recorda una mica per la seva composició però sobretot per l'actitud i la figura de la Llibertat. Recordant la Revolució Francesa però, també pretén animar al canvi a Catalunya i Espanya, utilitzant els elements francesos, començant per la

⁴⁰⁷ *La Campana de Gràcia*, núm. 1051, 13 de juliol de 1889.

⁴⁰⁸ *La Flaca*, núm. 71, 2 de juliol de 1873, pp. 3-4.

matrona que representa la Llibertat i que, com en l'obra de Rude, anima el poble al combat.

La imatge consta del text «Solamente marchando unidos, podremos pasearla triunfante» i tot el dibuix central es troba rodejat d'un marc floral, també il·lustrat, en el qual a les cantonades hi podem veure escuts -dos amb la senyera i dos més en els quals hi observem la Creu d'Alcoraç i una torre sobre el mar, fent referència a la Corona d'Aragó- i les inscripcions «fraternidad», «igualdad», «orden», «justicia», «libertad», «ley», «energía» i «federación». Al centre de la imatge hi veiem precisament la Llibertat, a sobre d'un carro que empenyen els homes que l'acompanyen. Com molt sovint es feia, la imatge està dividida en dos: a l'esquerra, avançant com si d'una manifestació es tractés hi veiem un munt d'homes que segueixen les consignes de la Llibertat, amb barrets i gorros ben diferents els uns dels altres -el que tenim en primer pla duu una barretina o un barret frigi-, aixecant el puny, branques de llorer -com la mateixa Llibertat- o bé banderes o pancartes. La que millor podem veure i llegir es troba prop de la Llibertat i porta la inscripció de «Viva la República Federal». Al centre, com dèiem, trobem la Llibertat, que vesteix una túnica blanca i una faixa blava, deixant veure un pit, i alçant les dues mans: en una hi duu la bandera francesa i en l'altra una branca de llorer, símbol de triomf. La posició corporal de la Llibertat sí que és similar de nou a la de Rude, encoratjant als homes a seguir-la. A la dreta de la Llibertat hi trobem la contraposició als republicans: un grup nombrós de carlins armats situats

davant del Congrés dels Diputats. De fet, *La Flaca* va ser una de les publicacions republicanes que més va il·lustrar la seva oposició al carlisme.

Aquestes dues publicacions republicanes ja hem vist que van recórrer sovint a la cultura i política franceses, per prendre'n exemple o per commemorar-ne fets. Però pel que fa a les commemoracions, foren les espanyoles les que van ser més representades.

La Revolució del 29 de setembre de 1868 fou reivindicada un parell de cops pel setmanari de Roca i Roca i algun que altre cop també per part de *La Flaca*. Curiosament un dels cops que aquest setmanari va fer més clarament referència a La Gloriosa, la data no coincidia en absolut amb l'aniversari d'aquest fet històric, ja que és un número que es publicà el 23 de maig de 1873. Es tracta d'una il·lustració⁴⁰⁹, de nou de Tomàs Padró, crítica, en la qual una petita barca anomenada «La Gloriosa» està en alta mar ben carregada d'homes. A la part de davant de l'embarcació hi ha un escut amb la creu de Sant Jordi i amb una corona al capdamunt. A dins de la barca hi podem comptar fins a nou homes, però tan sols un d'ells fa alguna cosa: Nicolás Salmerón, que seria el següent president de la Primera República, és presentat nu, dret, fort, amb el cos mig embolicat amb una bandera espanyola on hi posa «29 Setiembre 1868» i un llarg rem amb la inscripció «23 abril 1873», fent referència al tercer intent de cop d'estat que patia la Primera República Espanyola. Així doncs, la Gloriosa ha tornat de nou, en aquest cas evitant el cop d'Estat, i amb títol de la imatge «Buen viaje» foragita tots els conservadors i monàrquics, juntament amb actors del cop d'estat. Entre ells és fàcil distingir Sagasta per la barba i els cabells en forma d'espiral que els il·lustradors van atorgar-li en les seves caricatures, i al general Serrano, amb el seu barret de militar. Tots ells, els vuit homes que fan de passatgers d'aquesta embarcació també van mig despullats i es troben atemorits o cerquen alguna cosa a la que aferrar-se.

Anys més tard podem observar un exemple de la revista de Josep Roca i Roca, que feia una crítica en portada als polítics republicans presents en la Revolució de 1868. La il·lustració⁴¹⁰ situa enmig a una matrona republicana enfadada amb els polítics -ja que li podem atribuir el títol del dibuix, «¡Alséuvos, hereus del 68!»- però orgullosa del

⁴⁰⁹ *La Flaca*, núm. 66, 23 de maig de 1873, pp. 3-4.

⁴¹⁰ *La Campana de Gràcia*, núm. 1166, 26 de setembre de 1891, p. 1.

passat, ja que oneja una bandera amb la inscripció «Viva España con honra – 29 setiembre 1868». Està clar a qui es dirigeix: als seus peus s’hi poden observar les tombes de Rivero, Serrano, Prim -la qual duu una cinta on hi posa «Recort etern»-, Figueras i Topete. A sota, el peu de la imatge diu «¡La patria altra vegada us necessita!», donant a entendre que els polítics en actiu el 1891, l’any de publicació d’aquesta il·lustració, no estan a l’altura de la situació ni representen prou bé l’esperit del setembre de 1868.

El 1892 de nou era *La Campana de Gràcia* la que treia l’«Aniversari de la Gloriosa»⁴¹¹ en portada, amb una il·lustració que de nou era una crítica als polítics del moment -en aquest cas a Sagasta i Cánovas-, comparant tot allò pel qual es va lluitar el 1868 amb la situació en la que es trobaven el 1892.

Però el fet històric que fou més commemorat per aquestes publicacions -sobretot per part de *La Campana de Gràcia*- fou la proclamació de la Primera República Espanyola, l’11 de febrer de 1873. La primera d’aquestes fou el 1873 per part del setmanari de Roca i Roca, amb la meitat del periòdic dedicat a recordar l’11 de febrer de quatre anys

⁴¹¹ *La Campana de Gràcia*, núm. 1218, 24 de setembre de 1892, p. 1.

enrere. El 1881 i el 1889 també dedicaren algunes petites il·lustracions i textos en aquesta commemoració, però va ser a partir de 1890 quan podem observar il·lustracions dedicades a l'11 de febrer molt més treballades i potents.

El mateix mes de febrer de l'any 1873 *La Flaca* es feia ressò de la notícia que s'havia proclamat la República. Tres dies després de la proclama, el setmanari republicà ho comentava en primera pàgina «Yo bien me sabía que la necesidad había de traer la República. Yo bien me sabía que la monarquía había de morir por necesidad. (...) La proclamación de la República es un hecho. Los pendones republicanos ondean en los edificios públicos»⁴¹². Una setmana més tard, la República obria de nou el periòdic amb un text molt irònic: «Vuelvo los ojos á la derecha: ni un cadáver. Los tiendo hácia la izquierda: ni un incendio. Miro hácia delante: ni un saqueo. Miro hácia atrás: ni una violación. ¿Será verdad que

se ha proclamado la República en España? No me atrevo á contestar, pero la absoluta falta de esos espectáculos demagógicos me escama y me pone sobre aviso. ¿No era la República la suma de todo eso que echo á menos?»⁴¹³. Però la il·lustració tan esperada per tots els lectors del setmanari no arribà fins tres números més tard, el 6 de març⁴¹⁴. Les dues pàgines centrals d'aquest número foren dedicades a una imponent Marianne, representant la

⁴¹² *La Flaca*, núm. 52, 14 de febrer de 1873, p. 1.

⁴¹³ *La Flaca*, núm. 53, 20 de febrer de 1873, p. 1.

⁴¹⁴ *La Flaca*, núm. 55, 6 de març de 1873, pp. 2-3.

República. La matrona, representada alada, amb una túnica vermella, deixant veure el pit esquerre, i lluint clàssic barret frigi republicà, és situada sobre un pedestal amb la inscripció «11 de Febrero de 1873», adornat amb motius florals. Al damunt hi ha la matrona, que amb la mà dreta sosté una placa on hi posa «LEY R.F.», fent referència a la Constitució de la República Federal, defensant el poder legislatiu. Amb l'altra mà, l'esquerra, aixeca una balança, que tradicionalment ha representat la justícia, justícia que se li pressuposa a qualsevol poder polític. Al voltant de la matrona, mantenint el gran detallisme en les il·lustracions i al·legories dels grans dibuixants de l'època, hi ha diversos elements que reforcen la simbologia de la il·lustració. Dos d'aquests tenen un origen clarament francès: el gall, als peus de la matrona, que és símbol francès de republicanisme combatiu; i el triangle amb la inscripció «Llibertat, Fr» que, malgrat estar incompleta no impedeix saber-ne el significat, «Llibertat, igualtat, fraternitat», els tres principis de la Revolució Francesa. També caldria valorar en quin grau també hi ha simbologia maçona en aquest triangle en d'altres elements. D'altra banda, també hi trobem elements símbol del progrés -una fàbrica, un vaixell, el treball al camp...- i del coneixement, com el globus terraqüi, un bust, un llibre, una càmera fotogràfica o una paleta de pintor.

En els números següents *La Flaca* continuà fent referència a aquest gran canvi polític. A mitjans de març en les pàgines centrals del setmanari hi trobem una imatge⁴¹⁵ on la República -en forma de matrona vestida de forma clàssica amb una túnica

blanca, barret frigi i una bandera vermella amb la inscripció «Espanya» que l'embolica- és de nou el centre, però en aquest cas menys solemne i més combativa. La il·lustració, amb el peu «no mas farsa» col·loca la matrona sobre d'un lleó, símbol de la nació espanyola, i entre els dos ataquen a tots aquells que el dibuixant considera que l'arribada

⁴¹⁵ *La Flaca*, núm. 56, 13 de març de 1873, pp. 2-3.

de la República ha de foragitar, siguin persones o conceptes -en aquest cas també personificats: la monarquia, òbviament, amb Amadeu I al capdavant, membres de l'Església o carlins, entre d'altres. Rere la República, i dibuixats de manera difuminada, hi ha un munt de gent amb banderes, les inscripcions de les quals ens indiquen d'on provenen: «Castilla», «Cataluña», «Valencia», «Aragón». Per últim, a la part superior de la il·lustració, dues matrones alades, com si fossin àngels, acompanyen la República amb el seu propòsit. Es tracta de la «Ley», que alça una balança representant també la justícia, i la «Paz», mostrant que l'adveniment de la República també ho és de la pau i la justícia.

En el següent número les il·lustracions de Tomàs Padró tornaven una mica a la seva serenitat habitual, mostrant-nos un retrat del primer president de la República Espanyola, Estanislau Figueras, acompanyant d'una matrona republicana, altres elements simbòlics republicans i, a la part inferior, una cita del mateix Figueras: «Tened confianza en nosotros, porque yo os juro, en nombre de mis compañeros, que los diputados federales saldremos de aquí ó con la República Federal triunfate, ó muertos»⁴¹⁶.

Per acabar amb aquest recull d'imatges de celebració per part de *La Flaca* de la proclamació de la República podem observar una darrera imatge de Padró⁴¹⁷. Es tracta d'una il·lustració que fins i tot recorda imatges religioses, en la qual la República -en

aquest cas espanyola- es troba a la part central i superior de la imatge, acompanyada de polítics republicans com Pi i Margall, Castelar o Figueras, i estén els braços cap a tots

⁴¹⁶ *La Flaca*, núm. 57, 20 de març de 1873, pp. 2-3.

⁴¹⁷ *La Flaca*, núm. 58, 28 de març de 1873, pp. 2-3.

aquells que la miren o s'hi interessin. A la part inferior de la il·lustració hi ha un grup relativament nombrós de gent, tots estrangers per les banderes que duen, i que es diferencien segons si admiren o rebutgen la República espanyola. De fet, veiem altres tres matrones, representació de repúbliques com la francesa o l'americana, que són les tres úniques persones que s'hi acosten amb alegria. La resta de personatges, representant monarquies com la de Gran Bretanya o Alemanya, se'n desentenien o fan cara de disgust. Per si no quedava prou clar tot plegat, la imatge va acompanyada del text «Pese á quien pese aquí la tienen ustedes», referint-se sobretot als personatges monàrquics.

L'any següent, el 1874 *La Flaca* es publicava sota el nom de *La Madeja política*, però justament els mesos de febrer, març i abril no publicà cap número, probablement a causa d'una suspensió. En el retorn de *La Madeja política* al carrer, el 2 de maig del mateix 1874, el setmanari explica el salt en la numeració: «Con objeto de no tener incompleta la colección de este periódico, téngase presente que los números 1, 2, 3, 4, 5, 6 y 7 de El Lío, representan respectivamente los números 15, 16, 17, 18, 19, 20 y 21 de La Madeja política, á cuyo fin hemos celebrado un convenio con la administración de aquel periódico, que es muy amigo nuestro. De aquí que este sea el número 22»⁴¹⁸. Malgrat això si observem els números publicats a *El Lío*, que també eren il·lustrats per Tomàs Padró, no trobem referències al primer aniversari de la proclama de la Primera República Espanyola.

Si bé *La Flaca* tingué un recorregut més aviat curt per poder observar les commemoracions que es feien de l'11 de febrer, sí que trobem algun record més per l'etapa republicana. L'any 1875, de nou amb un canvi de nom, *La Madeja* publicà una il·lustració a doble pàgina representant una cronologia dels canvis polítics més destacats a Espanya els darrers temps⁴¹⁹. Es tracta d'un dibuix de Tomàs Padró molt detallista, amb molt de color que va de 1868 i fins pràcticament el moment de realització de la il·lustració. Llegint, interpretant, d'esquerra a dreta, primer de tot observem la Revolució del 29 de setembre de 1868 sobre un pedestal, acompanyada de les inscripcions «Zaragoza», «Alcolea» i «Viva España con honra», sobre el nom de

⁴¹⁸ *La Madeja política*, núm. 22, 2 de maig de 1874, p. 1.

⁴¹⁹ *La Madeja*, núm. 9, 14 de març de 1875, pp. 2-3.

«Gobierno provisional». A continuació, i des d'una posició molt menys elevada hi ha la «Regencia» de 1869, amb la figura del general Serrano dret al damunt del text. Una mica més a la dreta, i sota el títol de «Monarquia-Democrática» hi trobem Amadeu I, en una posició encara més baixa que el general Serrano i, sobretot, dels protagonistes de la Revolució de Setembre de 1868. Als peus d'Amadeu I, a més, podem observar una Constitució en la qual s'hi pot llegir «Constitución Democrática 1868 Art. 33», que

clarament fa referència al article 33 d'aquesta Constitució, que deia: «La forma de gobierno de la Nación española es la Monarquía». Seguint aquesta cronologia política il·lustrada la següent etapa es situa just al mig de les dues pàgines, oferint-li un gran protagonisme. Es tracta de la Primera República Espanyola. En aquest cas, Tomàs Padró ha dibuixat els protagonistes polítics d'aquell període molt més elevats que qualsevol altre, sobre d'una mena de pedestal ascendent. Dins el pedestal hi podem llegir «Proclamación de la República Española – 11 Febrero 1873», i sota del dibuix dels quatre presidents que aquesta república tingué, els malnoms que l'autor otorga a les quatre etapes en les que podríem dividir la República: «Federal algodoner -23 abril», que fa referència a Estanislau Figueras i que la seva representació sosté una bandera on s'hi pot llegir «República Federal»; «Pi-rotécnica – 11 Junio», fent

referència a Pi i Margall; «Filosófica – 18 Julio», fent referència a un Salmeron que sosté un llibre on s’hi pot llegir «Filosofia – Krausse»; i «Por lo fino – 8 Setiembre», per Emilio Castelar, a qui veiem representat amb ales als costats.

Per finalitzar la lectura d’aquesta il·lustració, a la dreta veiem primer la representació del cop d’Estat del general Pavía, amb un retrat seu situat sobre del Congrés dels Diputats, i a la dreta del tot la representació del pronunciament del general Martínez Campos a Sagunt, de nou amb un retrat d’aquest. A més, just davant del Congrés dels Diputats podem observar una caricatura fosca, com si d’una ombra més aviat es tractés, de Práxedes Mateo Sagasta, que amb els esdeveniments citats està reapareixent a l’escena política.

Aquesta il·lustració de Tomàs Padró, té diverses funcions. Precisament aquí la funció còmica és potser la que queda més lluny, ja que la part didàctica, d’explicació dels fets polítics dels darrers anys és important, alhora que el dibuixant i el setmanari en el qual es publicà fan, de nou, tota una declaració d’opinions. I ho fan no ha través de les paraules, i gairebé ni tan sols dels dibuixos en sí, sinó de la composició: el fet que la Revolució de Setembre i, encara més, la República es trobin tan elevats no és banal, i la lectura sistematitzada d’aquest tipus d’il·lustracions fa que el lector entengui el significat sense ni tan sols plantejar-s’ho.

Per la seva banda, el 8 de febrer de 1890 *La Campana de Gràcia* dedicava de nou el primer article, a tall d’editorial, a l’«Onze de Febrer» que acaba amb un desig, «Los republicans espanyols honrarem lo bon recort de la primera República, consagrantnos ab todas las nostras forsas al próxim i felís establiment de la segona». Però d’aquest número cal destacar-ne, sobretot, la il·lustració de la darrera pàgina, una al·legoria titulada «Aniversari». En ella observem una dona amb barretina, republicana, que representa *La Campana de Gràcia*, i que fa sonar una campana situada dalt de tot amb el número 1870, any de fundació de la publicació. Al voltant de la campana, monges i clergues, dibuixats com a rat-penats, en fugen, símbol de l’anticlericalisme de *La Campana de Gràcia*. A sota, un «11 de febrer de 1873» envoltat d’estrelles amb els noms de països republicans -Mèxic, Estats Units, França, Brasil i Suïssa- completa el títol. A la part inferior de la imatge veiem en petit una matrona republicana, que

espantada fuig d'animals que l'ataquen. Aquests animals serien Sagasta, Cánovas o Martínez-Campos, entre d'altres, acompanyats d'un monstre que al front i a la boca i duu escrit «122 millons – deficit». Tots aquests serien els que haurien fet caure la primera República espanyola segons el setmanari de Josep Roca i Roca. La treballada al·legoria va acompanyada de quatre versos: «Unicament repicant / podem celebrar la diada... / ¡Ai Espanya del meu cor, / quán será la rematada!»⁴²⁰.

Un any més tard la mateixa publicació treia de nou una al·legoria sobre l'aniversari de l'11 de febrer de 1873, en aquest cas a la portada⁴²¹. En aquest cas es tractava d'una comparació entre el que havia de significar la República -els valors del republicanisme, la «llibertat», la «moralitat»- amb l'estat en el qual es trobava el país el 1892, amb tot d'elements que ho representen a la part inferior de la imatge: de nou el monstre del dèficit, el sufragi universal esquinçat, i una matrona que representa el «país» en un racó, demacrada, prima i esporuguida.

Les commemoracions van continuar, però d'aquesta època la darrera que mostrà una il·lustració destacable va ser la del 1893, de *La Campana de Gràcia*, que presentava en portada una imatge una mica més esperançadora. En aquest cas no apareixen polítics, sinó una gran Marianne acompanyada del gall republicà que vol guiar al poble -representat per un pagès i un obrer entre d'altres- de nou cap a la República. A la part superior s'hi pot veure a l'esquerra la data de la proclama de la primera República espanyola i a la dreta un «189...» sobre un sol -que en lloc de ser rodó és triangular,

⁴²⁰ *La Campana de Gràcia*, núm. 1081, 8 de febrer de 1890, p. 4.

⁴²¹ *La Campana de Gràcia*, núm. 1186, 13 de febrer de 1891, p. 1.

representant el republicanisme. Aquest missatge esperançador queda clar llegint el peu de la imatge: «Lo recort vá tornantse esperança: del poble espanyol depén que l'esperansa's torni realitat»⁴²².

4.3.5. L'anticlericalisme

Un altre element que tenien en comú *La Flaca* i *La Campana de Gràcia* era l'anticlericalisme, element recurrent entre les pàgines d'aquestes dues publicacions, ja fos en forma d'il·lustracions, d'articles, versos satírics, etc. La majoria de publicacions republicanes va mostrar un acèrrim anticlericalisme, relacionant la religió -en aquest cas concret el catolicisme- amb tot allò contrari al progrés, a la llibertat de pensament. Alhora, solen acusar els membres del clergat en ambiciosos de poder i de riqueses i contraris a la il·lustració de la població i, per tant, són hipòcrites i actuen per conveniència.

⁴²² *La Campana de Gràcia*, núm. 1238, 11 de febrer de 1893, p. 1.

De fet, les il·lustracions anticlericals que aparegueren en aquests dos setmanaris -i en d'altres d'ideologia similar, com per exemple *La Flaca*- responen sempre a aquests principis, ja siguin d'un bàndol o de l'altre, en funció del que es vol expressar i de la sàtira emprada.

La Campana de Gràcia al llarg dels seus molts anys de publicar-se va criticar durament l'Església en moltes ocasions i, malgrat que ens els primers anys és difícil trobar referències a aquest anticlericalisme en les seves il·lustracions, a partir de mitjans dels anys vuitanta del segle XIX no van tenir problemes en fer-ho de manera freqüent. Una selecció d'il·lustracions deixa clares les opinions que tenien des de *La Campana de Gràcia* sobre tot allò que envolta el catolicisme i les característiques que li atorgaven al clergat:

- Els catòlics feligresos són com un ramat d'ovelles, que segueixen fidelment però a cegues a uns sacerdots que se n'aprofiten sense escrúpols⁴²³.
- Grassos i sense compassió per la misèria dels altres. La il·lustració mostra diversos membres del clergat -monges, monjos, sacerdots, bisbes...- que tenen en comú el fet d'estar grassos, símbol opulència. A sota, un home amb una nena demana, els dos molt prim i amb la roba esgarrinxada. Per si no quedava prou clar s'hi han afegit quatre línies: «Mentre uns van divinament / grassos y ab lo péll lluhent, / á altres la miseria'ls fon (...)»⁴²⁴.
- El clergat està format de ganduls i vividors. En una de les il·lustracions que els acusa de ser-ho, per exemple, es veu un sacerdot dormint, al costat d'una garrafa de Malvasia de Sitges, acompanyat del text: «A aquests, lo govern, en lloch de tirarlos la caballería á sobre, 'ls paga la nómina»⁴²⁵.

⁴²³ *La Campana de Gràcia*, núm. 354, 15 d'octubre de 1876, p. 1.

⁴²⁴ *La Campana de Gràcia*, núm. 935, 23 d'abril de 1887, p. 1.

⁴²⁵ *La Campana de Gràcia*, núm. 1146, 9 de maig de 1891, p. 1. Aquestes característiques també es fan evidents a les il·lustracions de *La Campana de Gràcia*, núm. 1131, 24 de gener de 1891, p. 4.

- Un dels objectius de l'Església és l'enriquiment personal i pacta amb uns i altres polítics pel mateix motiu, el benefici propi. A una d'aquestes imatges un bisbe ben gras i amb somriure malèvol recull diners de Cánovas amb una mà mentre amb l'altra firma algun pacte amb els carlins: «Procura que la téva mà esquerra no sàpiga lo que fà la dreta. (L'Evangelí, tal com ells l'interpretan.)»⁴²⁶.
- L'Església és contrària a la llibertat, al lliure ensenyament, al liberalisme i, en resum, a tot allò que comporti progrés. La imatge que millor resumeix tot això és de juny de 1894, que mostra una processó de tot tipus de clergues i, en un racó, la Llibertat, que «s'arronsa»⁴²⁷.

Si bé en d'altres aspectes *La Campana de Gràcia* i *La Flaca* no sempre van estar d'acord -com hem vist en el cas del tipus de republicanisme que defensaven- en el cas de l'anticlericalisme sí que estaven en sintonia.

Ambdues publicacions empraren també una altra forma d'anticlericalisme en les seves imatges, en les que estrictament no els calia fer aparèixer cap bisbe o monja. Es tractava d'il·lustracions que recreaven escenes religioses. Tant *La Campana de Gràcia* i *La Flaca* sovint aprofitaven la Setmana Santa per fer aquests dibuixos, tot recreant la Passió, per exemple.

⁴²⁶ *La Campana de Gràcia*, núm. 1217, 17 de setembre de 1892, p. 5.

⁴²⁷ *La Campana de Gràcia*, núm. 1307, 9 de juny de 1894, p. 4.

D'això mateix en podem trobar diversos exemples a *La Flaca* al llarg dels anys de la revista i dels diversos noms sota els quals es va publicar. Possiblement el primer seria la il·lustració de Padró a inicis de 1870, en la qual coincidint amb els dia de Reis, el dibuixant va utilitzar aquest motiu però canviant-ne els personatges. A la imatge⁴²⁸ podem veure com davant del Congrés dels Diputats, a l'esquerra, s'hi ha col·locat a la

«Revolución», en el lloc del nen Jesús, a coll d'una matrona que representa Espanya. Al seu costat, enlloc de Sant Josep hi trobem la «Embajada» i, perquè quedi clar l'analogia amb l'escena cristiana, una mula i un bou. En aquest cas, però, la «Revolución» més aviat vol fugir,

esporuguit, d'aquells que venen a fer-li ofrenes: tres reis, acompanyats del seu seguici, entre els quals hi veiem una persona religiosa, tapada del tot i vestida de negre, tal com es faria en les processons. Per finalitzar l'escena, l'autor no s'ha oblidat de qui seria l'arcàngel Gabriel, en aquest cas substituït per una matrona republicana alada que duu un cartell on s'hi pot llegir «¡Gloria á Dios en las alturas! ¡Paz en la tierra a los hombres!», demanant separar la religió dels governs. La il·lustració, a més, va acompanyada del peu «Y le ofrecieron los presentes mas selectos de su cosecha... (variantes bíblicas)», per si no havia quedat clar que jugaven amb l'ús d'iconografia religiosa.

Un altre d'aquests exemples el podem trobar a *La Carcajada*, en el qual el motiu religiós utilitzat és la Passió, titulant les il·lustracions com «Semana Santa»⁴²⁹. Es tracta de quatre il·lustracions, quatre vinyetes que representen diverses escenes pròpies de la

⁴²⁸ *La Flaca*, núm. 29, 9 de gener de 1870, p. 4.

⁴²⁹ *La Carcajada*, núm. 10, 28 de març de 1872, pp. 2-3.

Passió, però en les quals Jesucrist ha estat substituït per Espanya. Les escenes, titulades «Domingo de ramos», «Ecce homo», «Via-crucis» i «Resurrección» mostra com els que condemnen Espanya són polítics monàrquics, que duen vestimentes dels soldats romans, mentre, per contra, veiem una dona anomenada «Llibertat» lamentant el final que sembla segur per Espanya. Finalment, en la resurrecció, la matrona escanyolida que representa Espanya retorna de la seva tomba acompanyada d'una altra matrona. Aquesta segona matrona la protegeix dels seus enemics, mig abraçant-la amb el braç esquerre, lluint a la mà dreta una espasa i a l'esquerra una balança que simbolitza la justícia, mentre la seva expressió facial mostra fermesa en la seva aparició.

La Campana de Gràcia també emprà aquestes metàfores des dels seus inicis. En els primers números de la revista i poc després de la quaresma es publica un article que convida a assistir a una obra de teatre, una «tragi comedia satírica é histórica». Aquest article va acompanyat d'il·lustracions de Josep Lluís Pellicer⁴³⁰, que representa a bona part dels personatges que apareixen a l'obra. Aquests relacionen personatges reals com Francesc Pi i Margall o Estanislau Figueras i matrones com «Espanya», «Revolució» o «Democràcia» amb personatges bíblics, com Magdalena, Sant Tomàs o Sant Jaume.

Quasi un any després el setmanari dirigit per Josep Roca i Roca hi tornava, en aquest cas, utilitzant escenes de la Passió, i aquest cop sí coincidint amb la quaresma catòlica. Sota el títol de «Quaresma política»⁴³¹, la pàgina s'emplena amb dues il·lustracions. A l'esquerra un home amb barretina carrega amb penes i treballs una creu de fusta, tal com ho féu Jesús

⁴³⁰ *La Campana de Gràcia*, núm. 8, 26 de juny de 1870, p. 1.

⁴³¹ *La Campana de Gràcia*, núm. 48, 2 d'abril de 1871, p. 1.

segons la Bíblia. A la creu s'hi pot llegir els mals que l'home ha de carregar, com les «quintas». A la dreta s'hi veu una imatge més festiva, que representa el Diumenge de Rams, però qui duu palmes i palmons són els polítics.

Per la seva banda, a més d'emprar la iconografia clarament religiosa amb ús anticlerical o senzillament laic⁴³², *La Flaca* també publicà il·lustracions que sense amagar-ho de cap manera feien patent la seva oposició al clergat, sobretot en la seva primera etapa, on aquest tipus d'il·lustracions eren més freqüents que no pas en els seus darrers anys, en els quals es va centrar més en imatges sobre la política interior, els propis personatges polítics de moment i, sobretot, en la reivindicació del republicanisme.

Un dels altres elements habituals entre les pàgines de *La Flaca* era la seva oposició al carlisme, i en una d'aquestes imatges combina precisament aquesta oposició amb l'anticlericalisme. En un dels primers números del setmanari, titulada «Primera salida de D. Quijote»⁴³³ se'ns

presenta al pretendent carlista, Carles Maria Isidre, i a Antonio Aparisi, polític i periodista tradicionalista i carlista valencià, com a Don Quixot i Sancho Panza. El cavall i la mula sobre els quals es troben van carregats d'alforges -plenes d'armes i rosaris-, diaris -

titulats «La Esperanza» i «Cuestión dinástica» i inscripcions: «Unidad católica», «Viva Carlos VII», «Fanatismo» o «Absolutismo». Pel cas que ens ocupa, l'anticlericalisme, la part a destacar de la il·lustració es troba rere aquests dos personatges, on hi ha una gran multitud de membres del clergat armats amb espases, escopetes i baionetes formant

⁴³² A més dels exemples comentats a la pàgina anterior, entre els números de *La Flaca* i les seves continuacions en podem trobar molts més, com en els números 69, 70 i 77 de *La Flaca* de l'any 1871 i el número 3 de *La Carcajada*, de l'any 1872.

⁴³³ *La Flaca*, núm. 16, 7 d'agost de 1869, p. 4.

com si fossin un exèrcit i avançant amb dues consignes: «Religión o muerte» i «Abajo la enseñanza». Aquests dos lemes representen segons l'autor la intolerància de l'Església vers qualsevol altre culte o el laïcisme i, a més, la seva voluntat de mantenir una societat analfabeta.

Un segon exemple el podríem trobar precisament en el següent número de la mateixa revista. En aquesta il·lustració⁴³⁴ se'ns mostra el clergat de nou còmplice del carlisme però, a més, com és el govern qui finança l'Església, en aquest cas sortint els diners del «Ministerio de Gracia sin justicia». Rere una taula un membre del govern reparteix bosses de diners a dos sacerdots, el primer dels quals està visiblement gras, fet gens banal, ja que està fet amb motiu de mostrar l'opulència amb la qual vivien. Al mateix temps aquest sacerdot gras va entregant amb l'altra mà, per l'esquena, els diners als carlistes que es troben fora de l'habitació on té lloc el repartiment de diners, diners que surten del «presupuesto del clero». Així doncs, aquí se'ns mostra com el govern finança l'Església al mateix temps que aquesta finança el carlisme, fet del qual l'autor de la il·lustració avisa amb el text «Cría cuervos y te sacarán los ojos».

Podríem localitzar múltiples imatges més per deixar palès l'anticlericalisme de *La Flaca*, però la llista possiblement seria massa llarga⁴³⁵. Un tercer exemple⁴³⁶, en aquest cas sense la presència del carlisme, ens mostra de nou l'avarícia pròpia del clergat - segons l'opinió del dibuixant- però també la seva oposició a un govern constitucional. Aquesta il·lustració mostra dos espais: a l'esquerra una sala amb juristes endormiscats rere una còpia de la Constitució de 1869; a la dreta un munt de sacerdots que donen l'esquena a l'habitació de l'esquerra o fan mofa de l'home que, des de la porta estant, els convida a passar. En aquest cas, el petit diàleg que acompanya la imatge ens ajuda a desxifrar-ne el sentit del tot: «- !Ea, señores! Juren y cobren... - En cuanto a lo segundo, sea por amor de Dios; lo primero... non possumus». Així doncs, si bé amb la imatge ja queda clar que no tenen cap ganes de tenir res a veure amb la Constitució de 1869, el text ens acaba mostrant la seva avarícia.

⁴³⁴ *La Flaca*, núm. 17, 14 d'agost de 1869, p. 4.

⁴³⁵ Dos exemples més serien el núm. 7 del 23 de maig de 1869 de *La Flaca* i el núm. 20 del 22 de juny de 1872 de *La Carcajada*.

⁴³⁶ *La Flaca*, núm. 43, 1 de maig de 1870, p. 4.

4.3.6. Obrerisme i moviments socials

Si en alguna qüestió hi trobem més diferències entre aquestes dues publicacions fou en la social. Si bé mai fou l'element més destacat ni important per a *La Campana de Gràcia*, sí que és relativament senzill trobar entre les seves pàgines referència a les males condicions laborals dels obrers i la manca de drets que en ocasions patien, per posar dos exemples. Malgrat fos de manera una mica descafeïnada, s'observa una evolució -més aviat negativa a causa dels atemptats anarquistes- en la línia que el periòdic seguia respecte aquest tema, l'obrerisme i els moviments socials, fet que ens indica que d'una manera o altra, des d'un punt de vista més aviat burgès com veurem, sí es preocupaven i volien transmetre-ho.

Per la seva banda, *La Flaca* no té ni tan sols una referència gràfica clara sobre la qüestió obrera. D'una banda, és cert que el període que permetria observar millor el posicionament de la revista sobre el tema seria en els anys vuitanta i sobretot noranta, a partir de la Revolta d'Haymarket i les commemoracions que se'n feren, dels Màrtirs de Chicago, però aquest setmanari ja no seguia actiu, ja que l'última de les capçaleres que continuà la tasca iniciada per *La Flaca* fou *La Madeja*, que publicà el seu darrer número el 3 de març de 1876. Així com el punt probablement més fort, més treballat, de *La Campana de Gràcia*, va ser l'anticlericalisme, el de *La Flaca* i les seves continuacions va ser el seu anticarlisme. La seva oposició al carlins queda palesa des

dels seus inicis, però és sobretot a partir de 1872 quan encara és més evident, ja que no només es tracta en els seus textos i articles sinó que el nombre d'il·lustracions dedicades a humiliar-los, criticar-los o commemorar-ne les víctimes que el van combatre es multiplica. De fet, en els últims anys, quan hem de parlar de *La Madeja política*, *El Lío* i *La Madeja*, veiem com entre una quarta part i una tercera part de les il·lustracions de Tomàs Padró estaven destinades a tractar aquesta qüestió. Per tant, el fet que la qüestió obrera no tingués presència entre les seves imatges no vol dir que no amoïnés a la publicació -ja que es podia tractar en els articles- sinó que no era una de les seves prioritats, com sí que ho eren el republicanisme o l'anticlericalisme.

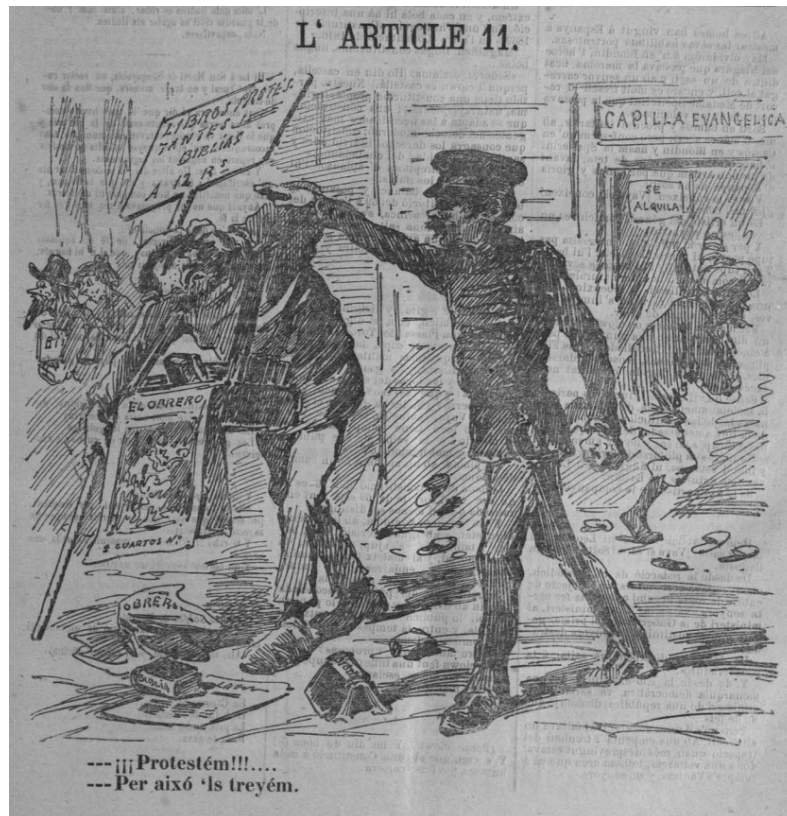
Pel que fa a *La Campana de Gràcia*, tot i que de tant en tant sí que reivindicava drets dels obrers i treia en portada algunes vagues no era, ni de bon tros, tan punyent com *La Tramontana*, tal com veurem més endavant. *La Campana de Gràcia* commemorava l'establert Dia Internacional dels Treballadors, l'1 de maig, i ho feu a partir de 1892, dos anys després que les vagues i les manifestacions comencessin a tenir lloc a la ciutat de Barcelona, amb més o menys aflluència d'obrers. A excepció d'aquesta data, poques altres qüestions obreres foren prou importants per al setmanari de Josep Roca i Roca com per ocupar la pàgina dedicada a la il·lustració. Algunes de les sí aconseguiren aparèixer foren les següents.

A finals de setembre sortia en portada una il·lustració⁴³⁷ que mostra un carrer on hi ha una església evangelista, tancada, i un policia que fa fora un venedor de «libros protestantes» i de la publicació *El Obrero*. L'home es defensa del policia dient «¡¡¡Protestém!!!» però el policia li diu precisament que «Per aixó'ls treyém». El títol, «L'article 11» ens dóna una pista de a què es refereix el policia. Si mirem l'article 11 de la Constitució de 1876 veiem que hi diu que «*La religión católica, apostólica, romana, es la del Estado. La Nación se obliga a mantener el culto y sus ministros. No se permitirán, sin embargo, otras ceremonias ni manifestaciones públicas que las de la religión del Estado*»⁴³⁸. Per tant, aquesta il·lustració denuncia diverses coses: el clericalisme de l'Estat espanyol i la prohibició de professar qualsevol religió que ni

⁴³⁷ *La Campana de Gràcia*, núm. 349, 10 de setembre de 1876, pàg. 1.

⁴³⁸ «Constitución de 1876», web de Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

sigui la catòlica, la manca de drets per a la protesta i el mal tracte que reben tan sols pel fet de vendre un periòdic obrerista, ja que el terra és ple d'aquests periòdics estripats.

L'any 1882 *La Campana de Gràcia* presentà en portada petites biografies «de la comissió de obrers que aná á Madrit y que féu una campanya brillant, en defensa del treball nacional». Entre aquests obrers hi figuraven home com Josep Roca i Galés, Josep Pàmies o Anton Vallès, i a la darrera pàgina d'aquest mateix número hi havia el retrat dels homes que conformaren aquesta comissió⁴³⁹.

Ja al 1892, amb un moviment obrer més organitzat, la publicació de Josep Roca i Roca es feia ressò de la vaga dels miners de carbó, apareixent en portada una il·lustració⁴⁴⁰ dels mateixos manifestant-se, davant d'una mina mateix -el fet que es vegi una mina al fons i que tots els homes i el dibuix en general siguin enfosquits deixa clar quin tipus de treballadors són- i alçant una bandera amb la inscripció «augment de jornal». El peu

⁴³⁹ *La Campana de Gràcia*, núm. 671, 16 d'abril de 1882, p. 4.

⁴⁴⁰ *La Campana de Gràcia*, núm. 1192, 26 de març de 1892, p. 1.

que acompanya la imatge fa un joc de paraules i diu: «*La Indústria pot ben dir: -Aquesta es la mes negra*».

Un altre fet a destacar per part de *La Campana de Gràcia* va ser la celebració, commemoració, l'1 de maig, del Dia Internacional dels Treballadors, entre les seves pàgines durant la dècada dels anys noranta del segle XIX, i en alguna ocasió també publicà il·lustracions que en feien referència. De nou, tan sols amb aquests dibuixos ja podem veure quin era el caràcter del setmanari. Ara bé, la revista de Roca i Roca solia oferir il·lustracions que transmeten serenitat, mai ànims de revolta ni agitació:

- *La Campana de Gràcia* publicà l'any 1892, pocs dies després de la jornada reivindicativa una il·lustració⁴⁴¹ detallista en la que es veu una matrona alada i amb barret frigi, acompanyada d'una banda que hi posa «unió universal», que anima als obrers que en aquella data van fer vaga i van sortir a manifestar-se. Entre aquests treballadors, que alcen braços i eines de treball, hi ha un ambient gairebé festiu, i llueixen una bandera que reclama la jornada laboral de vuit hores. A sota, els policies que controlaven la manifestació, amb posat seriós.

- Un any més tard, el 1893, *La Campana de Gràcia* tornava a dedicar una portada en aquesta diada reivindicativa⁴⁴². En aquest cas al centre de la imatge hi apareixen dos personatges: una matrona que representa la Pau i un obrer, que duu un davantal per facilitar-ne la identificació. Els dos personatges s'agafen de la mà i just a sota s'hi pot llegir «Fraternitat universal». De nou es reivindica també la jornada laboral de vuit hores, i el text que acompanya la il·lustració diu: «La constancia es la garantia del triunfo de todas las ideas bonas».

Malgrat la commemoració de l'1 de Maig, *La Campana de Gràcia* va ometre entre les seves pàgines qualsevol referència als Màrtirs de Chicago. De fet, quan el setmanari dirigit per Josep Roca i Roca parlà d'anarquistes entre les seves pàgines pràcticament sempre fou amb connotacions negatives, com en el cas de l'atemptat al Liceu el 1894. Aquest atemptat ocupà pàgines a diversos números de *La Campana de Gràcia*. En el 1287⁴⁴³ ens presenta en portada a Santiago Salvador, un dels autors de l'atemptat, en

⁴⁴¹ *La Campana de Gràcia*, núm. 1198, 07 de maig de 1892, p. 1.

⁴⁴² *La Campana de Gràcia*, núm. 1250, 6 de maig de 1893, p. 1.

⁴⁴³ *La Campana de Gràcia*, núm. 1287, 20 de gener de 1894, p. 1.

dues il·lustracions: un retrat just sota la capçalera, i una altra imatge en la qual se'l veu postrat al llit, a la sala de presos de l'Hospital de Saragossa. L'article està dedicat a aquest mateix personatge, explicant amb tota mena de detalls l'odi de l'anarquista cap a la burgesia, «Lo séu odi contra'ls burgesos no te límits, entenent per burgesos á todas las personas que no son de la seva posició». Segons l'article, Santiago Salvador era carlista abans de ser anarquista, fet que serveix a l'autor per fer una crítica a ambdues ideologies, sobretot a l'anarquisme: «(...) muchas veces los extréms se tocan. Es precís tenir present aquest dato, que justifica en certa manera la prevenció dels que creuen que l'anarquisme (...) alenta tal vegada un odi tan gran y sistemátich contra la llibertat política, com lo que sent per la mateixa burgesia. Carlins y anarquistas abominan la llibertat y voldrian destruhirla (...)».

Més endavant podem trobar alguna altra pàgina de *La Campana de Gràcia* en la qual apareixen anarquistes, però sempre és com a autors d'algun atemptat, mostrant-los per tant com gent perillosa en tot moment⁴⁴⁴. Per tant, el tractament del moviment obrer entre les seves pàgines i, sobretot, entre les seves il·lustracions, malgrat defensar els drets dels treballadors, sempre es posicionà en contra d'aquests moviments socials, com el marxisme o l'anarquisme, i tenia una visió obrera des d'un punt de vista burgès. Les altres qüestions analitzades, en canvi, com són el republicanisme i l'anticlericalisme no suposen elements que marquin unes grans diferències entre ambdues publicacions.

Trobaríem algun altre exemple, però tots anirien en la línia de mostrar com *La Campana de Gràcia*, la qual malgrat voler millorar els drets dels treballadors, en cap cas pretenia incentivar cap tipus de revolta o revolució, i encara menys a mesura que avançaven cap al segle XX, com sí que ho feia en la mateixa època *La Tramontana*, com veurem.

⁴⁴⁴ Alguns d'aquests exemples els podem trobar a *La Campana de Gràcia*, núm. 1292, 24 de febrer de 1894, p. 1; i *La Campana de Gràcia*, núm. 1305, 26 de maig de 1894, p. 4.

4.4. Josep Llunas i Pujals: un exemple de director compromès

Josep Llunas va néixer a Reus el 30 de gener de 1852, la que llavors era la segona ciutat de Catalunya en nombre d'habitants -28.000 habitants-, ciutat més aviat liberal i progressista, que comptava amb una burgesia emprenedora i un proletariat conscient i amb voluntat d'assolir una autèntica transformació de la societat⁴⁴⁵. Reus tenia un pes econòmic i polític important a la Catalunya de l'època, fet que també és mostrat a través de la gran quantitat de reusencs notables que excel·liren en les seves activitats a Barcelona: Antoni Gaudí, Joaquim Maria Bartrina, Cels Gomis, Joan Montseny o el mateix general Prim en són alguns exemples. La capital del Baix Camp destacava per la seva indústria tèxtil i de transformació de productes agrícoles i, alhora, per una incipient mobilització dels obrers que veien com la duresa de les seves condicions de feina tan sols els donava per sobreviure mentre que la burgesia aconseguia acumular grans quantitats de diners. Aquesta conscienciació es veié reflectida en episodis de lluita social, dels quals cal destacar la crema de convents de 1835, l'avalot de consums de 1851 i la revolta de 1868⁴⁴⁶. Així doncs, és fàcil d'imaginar que des d'uns anys enrere l'associacionisme fos ben actiu a Reus. La Societat de Mútua Producció de Teixidors a Mà de Reus o la Societat de Teixidors de Reus, en serien bons exemples.

És en aquest context on, com dèiem, va néixer Llunas, fill de Josep Llunas Guardiola, de Riudoms de naixement, i de Maria Pujals Òdena, reusenca. Tant l'avi matern, com el pare i el padrí de Josep Llunas eren pastissers, així que Llunas va créixer en una família humil que tot just guanyava el necessari per cobrir les despeses diàries. Llunas creixia veient com es transformava la seva ciutat i com hi començava a créixer el moviment obrer, però tot just amb deu anys també patí una recessió econòmica causada per la guerra civil americana, que deixà la indústria tèxtil sense suficients matèries

⁴⁴⁵ Pere Anguera fa un ampli repàs de la situació de Reus en aquella època a: Anguera, Pere, 1982. *Economia i societat al Baix Camp a mitjan del segle XIX*. Tarragona: Col. Oficial d'Aparelladors.

⁴⁴⁶ Arnavat, Albert, 2005. *100 anys de socialisme a Reus: 1902-2005*. Reus: Fundació Josep Recasens, pp. 19-20.

primeres. És el que es conegué com la *fam del cotó*, que deixà milers de treballadors sense feina i provocà que la família Llunas i Pujals decidís emigrar a Barcelona buscant una vida millor. Eudald Canibell, en el record que féu de Llunas en motiu de la seva mort explicava: «*Però nascut a Reus, fill d'uns treballadors sense medis per a sostenir-lo en l'estudi més enllà de les primeres lletres, hagué d'esforçar-se a deshora i penosament per a adquirir altres coneixements i formar-se el criteri dreturer que el guiava*»⁴⁴⁷.

Llunas doncs va arribar a Barcelona amb deu anys, on de ben jove tingué els primers contactes amb tipògrafs i republicans, fet que el marcà decisivament. Encara era un nen quan començà a aprendre l'ofici de tipògraf –en la feina de caixista i suposem que també a en la resta de tasques pròpies de la impressió- i a freqüentar les classes de l'*Ateneu Català de la Classe Obrera*, fundada el mateix 1862 per burgesos progressistes i que en aquells moments tenia com a objectiu instruir i moralitzar la classe obrera. En aquest context entrà en contacte amb la cultura republicana del moment així com també a la seva afició, la música, gràcies a classes com les de Josep Anselm Clavé.

Els burgesos que fundaren l'Ateneu tenien una visió paternalista de la seva funció i els coneixements que havien d'adquirir els obrers, com molts altres ateneus, fet que fa que no se'ls hagi de considerar revolucionaris i ni tan sols de classe. Ferran Aisa ho apunta de la següent manera: «*Moltes d'aquestes institucions acabaren al servei dels interessos de la burgesia que intentava, a través dels ateneus, fer política integradora o d'altres casos en què les associacions estigueren en mans del catolicisme més conservador. A més, per altra banda, molts d'aquests ateneus obrers esdevingueren ateneus neutres dirigits per polítics i sindicalistes reformistes*»⁴⁴⁸.

Però tot plegat canvià amb la Revolució de 1868, amb un període de llibertats mai conegudes fins llavors a Espanya i amb l'entrada en contacte del moviment obrer català amb l'internacionalisme, a través de la qual alguns d'aquests ateneus esdevingueren centres de difusió de les noves idees d'emancipació obrera.

⁴⁴⁷ Canibell, Eudald. «Memoràndum». A: *Los Deportes*, 3 de juny de 1905.

⁴⁴⁸ Aisa, Ferran, 2000. *Una història de Barcelona: Ateneu Enciclopèdic popular (1902-1999)*. Barcelona: Virus Memòria, p. 30.

Així doncs, l'obrerisme passà ràpidament del republicanisme al bakuninisme a causa del «desencís polític per les promeses insatisfetes pel Règim setembrí; [i el] rebuig al desenvolupament d'un estat liberal força centralitzat, molt allunyat de la realitat social catalana»⁴⁴⁹. Fou a partir de llavors, però sobretot a finals de la dècada dels anys setanta, que trobem dues branques dins del sindicalisme català: el sector reformista, i l'anarcol·lectivista, on hi podem encabir Josep Llunas i Pujals.

També va ser en aquest moment de canvi pel que fa al moviment obrer quan Llunas accedí per primer cop en el món de l'acció política i sindical –influint per l'ambient associatiu existent entre els tipògrafs barcelonins i les classes de l'Ateneu Català de la Classe Obrera– i és llavors quan començà a defensar públicament posicions republicanes. Ho féu a través de la premsa, escrivint amb tan sols divuit anys a les pàgines de *Lo Ponton: periòdic mes coent que un bitxo*, publicació escrita íntegrament en català, inequívocament republicana federal i dirigida per Josep Roca i Roca. A partir d'aquest moment Llunas estigué tota la seva vida lligat a la premsa, tant pel seu ofici de tipògraf com per la seva tasca periodística.

En aquest sentit, el gran projecte periodístic de Josep Llunas i Pujals va ser *La Tramontana*, que començà a publicar-se l'any 1881 i que alhora correspon als anys de maduresa intel·lectual i revolucionària de Llunas. Cal destacar que més o menys en el mateix moment en que sortia el primer número de *La Tramontana* s'estava configurant i organitzant la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola, en la qual Llunas hi tenia un destacat paper i que finalment es fundà el 25 de setembre del mateix 1881.

La Tramontana i els seus 717 números van ser la gran obra de Llunas, a través de la qual es pot seguir l'evolució del seu pensament i el seu posicionament vers els esdeveniments que tenien lloc en aquell moment. També, a través dels seus comentaris i els col·laboradors a la revista podem esbrinar quins eren els seus amics i companys.

⁴⁴⁹ Vicente, Manuel, 1999. *Josep Llunas i Pujals (1852-1905): La Tramontana i el lliurepensament radical català*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, p. 34.

Aquesta publicació cal emmarcar-la en el context de la configuració i definició d'una premsa d'oposició al règim, a la Restauració. Aquesta difícil tasca articuladora s'inicià durant el Sexenni, però cal no oblidar que l'arribada dels liberals encapçalats per Sagasta al govern l'any 1881 i la derogació de l'anterior i restrictiva llei d'impresma (de gener de 1879) suposà una primera gran obertura –juntament amb la llei d'impresma de 1883, coneguda com Llei Gullón i sens cap dubte la més liberal que s'havia conegut– i resultà ser la clau per l'eclosió d'un gran nombre de publicacions de les diferents forces d'oposició. Aquesta premsa tingué una gran importància, ja que els periòdics eren destacades plataformes de presència pública dels sectors populars.

El 12 de febrer de 1881 sortia el «Pregó» de *La Tramontana*, que en dues pàgines escrites en vers ja ens avançava quines idees defensaria la publicació. Així, *La Tramontana* tindria les seves arrels en el federalisme i l'internacionalisme, mostrant un caràcter progressista i defensant una catalanitat centrada en la llengua i en la reivindicació de la cultura popular catalana. En cap cas, però, assimilant-se al separatisme. Aquesta catalanitat es pot veure reflectida cap al final dels seus versos: «*que no en va, per nostra sort, havem nascut catalans, y es nostre lema'l progrés, y volem ab molt afany que prosperi nostra terra, que es nostra divisa ¡Avant!*»⁴⁵⁰. A més, el divertit pregó també publicita les il·lustracions que apareixeran entre les seves pàgines a partir del següent dissabte.

Amb aquestes idees s'estrenava el dissabte 16 de febrer *La Tramontana*, publicació que es diferenciava de les seves coetànies per tractar-se de la primera revista anarquista redactada íntegrament en català. Però tot sovint la definició que se n'ha fet de la revista que sempre dirigí Josep Lluanas es quedava aquí. Manuel Vicente i Jordi Martí han estat els historiadors que més han aprofundit en el seu estudi, deixant patent que *La Tramontana* anava molt més enllà de ser únicament una revista anarquista, sinó que fou un periòdic lliurepensador, que serví de nexa per als diversos moviments d'oposició. Josep Lluanas i la seva revista mantingueren relacions amb el republicanisme – bàsicament amb el federalisme, entorn en el qual també cresqué Lluanas-, el

⁴⁵⁰ «Pregó», *La Tramontana*, 12 de febrer de 1881, p. 2.

lliurepensament, la maçoneria, l'obrerisme, l'anarquisme i el catalanisme, sempre amb l'anticlericalisme present.

Malgrat a alguns pugui sonar un xic estrany que Josep Llunas estigué igualment lligat al republicanisme i a l'anarquisme –en el qual fins i tot féu aportacions teòriques a l'anarquisme col·lectivista- cal recordar que aleshores la doble militància no era quelcom tan estrany, i que el mateix Llunas es formà en un entorn envoltat de republicans federals, a la impremta on treballava. Llunas, de la mateixa manera que d'altres internacionalistes catalans, tot i formar part de la Internacional i, fins i tot, de l'Aliança bakuninista, mantingué fins ben endavant certes esperances d'una República federal, democràtica i social⁴⁵¹. En aquest sentit, sí que es diferenciava d'alguns dels seus companys, dirigents com Anselmo Lorenzo o Farga Pellicer, que a través de mitjans madrilenys es manifestaven a favor de superar el conflicte entre obrerisme i republicanisme, mostrant-se obertament partidaris de l'apoliticisme.

Aquest trencament va tenir el seu moment més important després dels fets de la Comuna de París, que contribuí a la ruptura d'aquests lligams entre l'internacionalisme i republicanisme, demostrant a Llunas i a les classes populars que la República, per si mateixa, no suposava cap garantia de revolució social. Però això no passaria d'un dia per l'altre i és habitual trobar Llunas defensant la República. Un exemple, just abans dels fets de la Comuna, el podem veure en l'opinió de Josep Llunas sobre la situació que es vivia França a través de dos articles a *Lo Ponton*, el desembre de 1870, amb la guerra franco-prussiana com a tema principal.

El primer dels dos articles, del 24 de desembre, exposa l'inici del conflicte, però es centra en la figura de Napoleó III, a qui critica durament per dur a França a una guerra contra Prússia –el rei de la qual, Guillem, també tracta durament-, una guerra que des de l'inici França no pot guanyar, o com deia el mateix Llunas «demostradas ja en lo present article las desgracias qu'han portat á sas respectivas naciones y á la humanitat entera los soberans de França y Prussia, en un altre repassarém l'estat actual de la França desde la proclamació de la República, estat no tant desastrós com alguns volen fer creure, y examinar la conducta del Govern de la defensa Nacional, pera poguer

⁴⁵¹ Morato, Juan José, 1972. *Líderes del movimiento obrero español*, Madrid: Cuadernos para el diálogo.

comparar y jutjar los uns ab l'altre»⁴⁵². I una setmana més tard és exactament el que publicà al mateix setmanari, sobre el naixement de la Tercera República Francesa enmig d'una guerra, la franco-prussiana, fet que no facilità gaire la consolidació d'aquesta República. Però segons Llunas també canvià l'actitud de la població francesa respecte el conflicte: «Los prussians, que mentres Napoleon fou amo de la França, no havian ensopegat ab cap oposició per part de las poblacions, començaren á trobarlas»⁴⁵³. Segons Llunas la França republicana era molt més forta que la napoleònica gràcies a la població, que estava disposada a lluitar per la República. Malgrat tot, aquest força no fou suficient i els prussians arribaren a París. Finalment, inacabada encara la guerra, Llunas mostra el seu desig d'una victòria francesa, símbol del republicanisme i del progrés: «La França, donchs, que lluyta per la rahó natural y pel dret modern del Progrés, y que conta ab las simpatias de tot lo món civilisat, no pot sucumbir, y no sucumbirá (...)»⁴⁵⁴.

Aquest republicanisme el veurem més endavant, en altres articles de Josep Llunas, però aquest no deixarà de banda altres aspectes com l'internacionalisme, el catalanisme o el lliurepensament. I és aquest darrer el que prengué més força per definir *La Tramontana*, l'obra més personal de Llunas, i una font clau per entendre com Llunas es relacionà amb aquestes cultures polítiques i moviments.

Aquesta és una publicació de difícil catalogació. Si bé sempre és considerada una revista anarquista, en els seus primers anys és més fàcil considerar-la federalista i catalanista. Però a mesura que el catalanisme es perfilà des de posicions més conservadores, *La Tramontana* i el mateix Llunas se n'apartaren, sense que això s'entengui com que deixà de defensar la llengua i la cultura catalanes. La presència del federalisme és també fàcil d'entendre quan sabem que la gran majoria dels seus col·laboradors eren republicans. Molts articles i il·lustracions mostren les influències federals, com el setzè número del setmanari, que dedicà bona part de les seves línies a Pi i Margall, a mode de petita biografia en la qual se'l presenta com «lo polítich més consegüent y honrat de la escola lliberal y adelantada»⁴⁵⁵.

⁴⁵² *Lo Ponton*, 24 de desembre de 1870, p. 2.

⁴⁵³ *Lo Ponton*, 31 de desembre de 1870, p. 1.

⁴⁵⁴ *Lo Ponton*, 31 de desembre de 1870, p. 2.

⁴⁵⁵ *La Tramontana*, 22 de maig de 1881, p. 3.

Enric Olivé, en canvi, deixa més de banda el republicanisme de Llunas i de *La Tramontana* quan diu que en aquesta publicació «és constant, doncs la referència als dos eixos ideològics en què es mouran els de *La Tramontana*: internacionalisme i nacionalisme. Conceptes suposadament enfrontats i que Llunas com a director, però acompanyat per R. Arús, primer, i més tard per Eudald Canibell i Emili Guanyabens, intentarà fer compatibles. Perquè el cert és que, al marge dels estirabots anticlericals, el to àcrata i per tant internacionalista de la revista és clar. Tanmateix hi trasllueix un catalanisme que intenta diferenciar-se de l'elaborat per les classes conservadores»⁴⁵⁶. Malgrat el catalanisme de Llunas, a diferència d'Olivé, crec que és el republicanisme la tendència més importat que acompanyà a l'internacionalisme i el lliurepensament de *La Tramontana* durant la seva evolució al llarg dels anys.

També és a través de *La Tramontana* que trobem un poema de Llunas, sota el pseudònim «Un Ganxet» i titulat «La cançó del miserable»⁴⁵⁷ que ben bé podria ser un autoretrat i que ajuda a fer-nos una idea de les seves reivindicacions:

«Nascut en mitj de lluytas	Y'm falta á mi fins pà?
miserias y afanys	me deya jo ab veu fosca
desde ma edat primera	y'ls punys ben apretats,
sols veig per contemplar.	puig mon instint clar veyá
Sent nin ja vaig coneixa	alli una iniquitat.
lo que era tenir fam,	
y als que'l menjá'ls sobrava	Nascut en mitj de un poble
jo mirava irritat.	que viu sols del treball,
-¿perqué dret no haig de tindre	com ell, tota la vida
com ells al benestar?	la passo treballant.
¿han fet ells algun mérit?	Traballa que traballa
¿he fet jo cap maldat?	y més treballarás,
¿Perqué á n'ells re'ls falta	sense que may ne vegi

⁴⁵⁶ Olivé, Enric, 1986. «El nacionalisme de Josep Llunas i Pujals i *La Tramontana: periòdic vermell*», *L'Avenç*, núm. 94, p. 18.

⁴⁵⁷ *La Tramontana*, núm. 28, 5 d'agost de 1881.

de mon treball lo guany.
En cambi ne veig d'altres

que sense treballar
ne gastan y derrotxan
enormes capitals.
-¿Y es just, á mi'm pregunto,
que may ne tingui un ral
lo qui treballa, y'n sobrin
á qui no ha fet res may? -
Y ma rahó'm contesta:
-Es una iniquitat.

Fill d'una terra'hont nía
l'amor á la igualtat,
jo vull que'l dret á viure
per tots ne siga igual.
No vull que'ls drets sigan

de uns quants privilegiats
y que'ls debers pesin
com jou á ne'ls restants.
Dret y deber deu esser
pera tothom igual.
Lo dret á viure, implica
deber de treballar;
jo vull que tothom pugui
juhir de son treball;
que qui enriqueix als altres
no's móriga de fam.
Jo vull, en breus paraulas,
complerta llibertat,
y aquesta no pot viure
hont igualtat no hi ha.

Mentres aixó no sía
viurá la iniquitat».

4.4.1. *La Tramontana*, una revista lliurepensadora per sobre de tot

Atenent a l'evolució de *La Tramontana*, l'adjectiu que més li escau és el de lliurepensadora, si considerem el lliurepensament com un mètode capaç d'aglutinar i mobilitzar amplis sectors. El lliurepensament no té una definició clara, però sí que està clar el gran èxit que tingué en el darrer terç del segle XIX i les seves clares relacions amb el moviment escolar laic i la maçoneria. Per apropar-nos a una definició podem guiar-nos per la que va donar el Congrés Internacional de Lliurepensadors a París el 1889: «El lliurepensament és una coalició d'elements filosòfics racionalistes, contraris a les religions positives, enemics del clericalisme, que afirmen el laïcisme de la vida com a medi necessari, i el mètode d'observació com a procediment d'estudi»⁴⁵⁸. Aquesta definició fou donada a la mateixa *La Tramontana*, en una article dedicat a

⁴⁵⁸ *La Tramontana*, 11 d'octubre de 1889, p. 2.

aquest Congrés, juntament amb el recull de les conclusions i una valoració per part de l'autor que acabava amb un clar suport: «¡Avant sempre! ¡Gloria al lliurepensament!».

Com veiem, l'anticlericalisme és un dels punts més destacats del lliurepensament, anticlericalisme que *La Tramontana* sempre propugnà malgrat en algun moment li produís més d'un mal de cap. *La Tramontana* publicà moltíssimes il·lustracions anticlericals -com veurem més endavant-, però per cada il·lustració que hi trobem podríem trobar molts més articles crítics amb l'Església. En un d'aquests, per exemple, hi trobem una mostra de testament anticlerical, fet per la Lliga anticlerical francesa, que ha de servir per a «l'emancipació de la consciència»⁴⁵⁹ i com a exemple «digne de ser imitat per los lliurepensadors espanyols, que per falta de iniciativa propia y per la forsa de la costum encara van á la parroquia á afluir los quartos contra la seva consciencia y la seva voluntat»⁴⁶⁰.

La publicació dirigida per Llunas i Pujals afirmava que ells no eren públicament partidaris de cap polític, afirmació que es veu recolzada pel fet que en tots els seus anys no van demanar el vot explícitament per a cap partit o persona, tot i que sempre quedaren plasmades clarament les seves opinions i la seva línia ideològica.

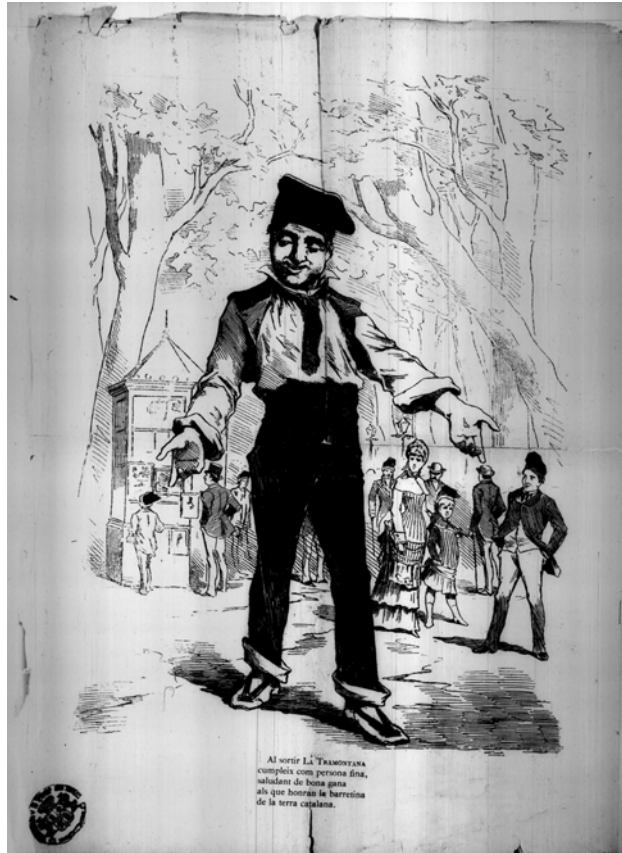
El republicanisme de *La Tramontana* quedà pal·lès des dels seus inicis. A banda del seu prospecte, publicat uns dies abans, a la primera pàgina del primer número llegim breument quin és el seu propòsit: «Ja estic veient com més de quatre faran els següents càlculs: setmanari català, avançat d'idees com cap més, que deurà voler l'autonomia del municipi i que clava llenya a tot bitxo vivent, separatista segur. Maleït separatisme! (...) Des d'ara protestem de totes les acusacions que de separatistes poguessin titllar-nos. (...) Nosaltres no som separatistes. Avui que el progrés tendeix en totes les esferes de la vida humana a la creació de grans centres o entitats, nosaltres no volem pas dividir, sinó multiplicar; i obeïnt a aquestes idees, som més unionistes, molt més que tots els unificadors del mateix ventrell d'Espanya, puig desitgem que s'esborrin les fronteres, que els noms de nació sols serveixin per designar grans regions; anhelem que tothom sia germà, i volem, en una paraula, per pàtria, no sols Catalunya, sinó Espanya, el món.

⁴⁵⁹ *La Tramontana*, 6 d'octubre de 1882, p. 3.

⁴⁶⁰ Ídem.

Ja veuen si som més unificadors que els de Madrid. Però ara no vagin a creure's que canatarem els goigs de santa Centralització; ca! No senyors, no, ni pensar-hi. Som enemics dels pops i de l'absorció i volem que tothom visqui per les forces i medis de què disposi»⁴⁶¹.

Amb aquestes línies mostrava la voluntat de ser una publicació lliurepensadora i descaradament republicana i federal. En cap cas *La Tramontana* era separatista o independentista com bé expressa en el seu primer article i en il·lustracions com la que trobem l'any 1886 on s'hi veu la muntanya de Montserrat fortificada i amb un text just a sota: «Aquesta és la trista sort que per la patria somia qui no veu que avuy en dia l'aislament es la mort»⁴⁶². No obstant, no hem de confondre aquest no-independentisme amb un

nacionalisme espanyol o manca de catalanisme. Alhora, aquesta publicació representava situacions en les seves il·lustracions que demanaven un millor tracte per a Catalunya o en d'altres més genèriques però plenes de significat com la del número 45, on veiem un home amb el vestit típic català -amb les característiques espartenyas i barretina- en primer pla, envoltat de famílies burgeses i amb un clar: «Al sortir la TRAMONTANA compleix com persona fina, saludant de bona gana als que honran la barretina de la terra catalana»⁴⁶³. Així doncs, caldria analitzar a part les relacions de *La Tramontana* amb el catalanisme.

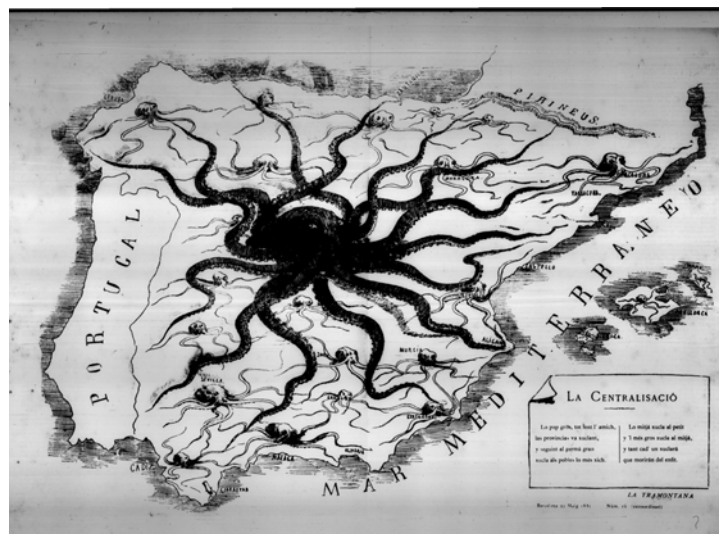
⁴⁶¹ *La Tramontana*, núm. 1, 16 de febrer de 1881, p. 1. En aquest cas he normalitzat el català emprat per tal de facilitar-ne la lectura.

⁴⁶² *La Tramontana*, núm. 273, 10 de setembre de 1886, p. 4.

⁴⁶³ *La Tramontana*, núm. 45, 6 de maig de 1882, p. 4.

Malgrat la major part de les il·lustracions que trobem a *La Tramontana* fan referència a l'actualitat política, tant catalana, espanyola com estrangera -com és el cas de l'assassinat del Tzar de Rússia Alexandre II, que ocupà més d'un article i una il·lustració a pàgina sencera en la qual també es veu reproduïda l'«última execució de nihilistas en la fortalesa de Sant Paul en San Petersburg»⁴⁶⁴ - tampoc és difícil trobar il·lustracions que marquin amb més facilitat quina línia política va seguir la publicació de Llunas i Pujals.

Mantenint certa relació amb la defensa dels interessos de Catalunya i amb el clar posicionament a favor del federalisme, *La Tramontana* publicà més d'una il·lustració mostrant el centralisme com un gran mal per al país. Probablement la més evident és la imatge a doble pàgina⁴⁶⁵ en què s'hi representa un gran pop a sobre d'un mapa de la Península Ibèrica, amb el cap situat al centre, Madrid, i acompanyat d'altres pops més petits a les altres ciutats espanyoles importants. El pop principal, de color negre, representa de forma evident les línies que acompanyen el dibuix: «Lo pop gros, tot fent l'amich, las provincias va xuclant, y seguint al germá gran xucla als pobles lo més xich. Lo mitjá xucla al petit y'l més gros xucla al mitjá, y tant cad'un xuclará que morirán del enfit». Aquesta imatge, a més, també suposa una dels primers cops en què Espanya és representada mitjançant un mapa, ja que en aquells anys se solia representar als països a través de matrones.

⁴⁶⁴ *La Tramontana*, núm. 6, 18 de març de 1881, p. 4.

⁴⁶⁵ *La Tramontana*, núm. 16, 22 de maig de 1881, p. 2-3.

Anys més tard, aprofitant l'inici de l'any, mostra els desitjos de la publicació amb una il·lustració titulada «Any nou vida nova»⁴⁶⁶, en la qual una gran matrona que representa la República foragita els polítics monàrquics sota la mirada atenta i orgullosa de polítics republicans com Pi i Margall i Castelar, que resten darrera la matrona que els protegeix. Per si el títol i la imatge no eren prou clares, l'autor fa acompanyar la imatge del peu «Lo que té de succehir». Aquest tipus d'il·lustració en la qual la revista deixa clar el seu republicanisme fou quelcom habitual entre les seves pàgines, ja fos amb matrones o bé reivindicant valors republicans, com la demanda de la llibertat d'ensenyament⁴⁶⁷, lligada al progrés.

Un exemple seria publicat un mes després⁴⁶⁸, il·lustració en la qual la República, de nou en forma de matrona, es veu obligada a escollir entre la llibertat i, segons el dibuixant, l'obscurantisme, representat per clergues i bisbes que la volen dur cap al seu costat, costat en el qual s'utilitza el negre, els corbs que els envolten i els núvols, per enfosquir la imatge. La República lluita per

lliurar-se'n, abraçant-se a la Llibertat, també en forma de matrona. Sota la il·lustració: «Plens de rabia, folls d'enveja, volen durla á son costat; mes com ella no bobeja, á ne'ls corps carabasseja preferint la Llibertat». Així doncs, és també una lluita del republicanisme contra l'Església, remarcant la necessitat de l'anticlericalisme per a aconseguir la llibertat.

El motiu religiós fou un habitual en aquestes il·lustracions, tant per reivindicar l'anticlericalisme com per utilitzar la iconografia típicament catòlica en el seu favor,

⁴⁶⁶ *La Tramontana*, núm. 186, 9 de gener de 1885, p. 4.

⁴⁶⁷ Que podem observar a la il·lustració que tanca el número de *La Tramontana*, núm. 215, 31 de juliol de 1885, p. 4.

⁴⁶⁸ *La Tramontana*, núm. 190, 6 de febrer de 1885, p. 4.

transformant-la al republicanisme, com per exemple substituint a Jesucrist per la Llibertat o la República. Per fer-ho no només tenien la opció de fer una única il·lustració, sinó que també utilitzaven sovint diverses petites escenes dibuixades, com una auca. L'any 1885, coincidint amb la Setmana Santa, *La Tramontana* publicà una pàgina amb quatre il·lustracions, cada una de les quals representa escenes de la Passió, la «Passió Moderna»⁴⁶⁹ com a titular, adaptada als seus interessos:

- La primera mostra com els polítics monàrquics, entre els quals podem veure Cánovas i Sagasta, tenen la Llibertat -que vesteix un barret frigi i una túnica mig caiguda que deixa veure que està molt prima- apressada mentre l'assoten: «La Llibertat estimada volen veure condemnada tots aquestos vilayans, que sens admetre rahons la deixan ben assotada».

- La segona imatge mostra com Cánovas se'n duu a la Llibertat a un suposat judici, on el jutge és Sagasta. La Matrona torna a vestir el barret i la túnica, però a més aquest cop porta una corona d'espines, tal com va haver de portar Jesús: «La pobreta Llibertat va d'Herodes á Pilat, los quals dictan sentencia lluytant entre sa concienca y'l foll instint de maldat».

- La següent ens mostra com la Llibertat ja és morta i enterrada, en una tomba on hi podem llegir «Lley d'impremta», vigilada pels monàrquics, que

⁴⁶⁹ *La Tramontana*, núm. 198, 3 d'abril de 1885, p. 4.

vesteixen com soldats: «Morta y freda aquí reposa tancada en aquesta llosa; ab recel y enuig la guardan y ja molts cops s'hi acobardan perque son crim los imposa».

- En la darrera imatge es recrea la Resurrecció. La Llibertat, ja sense l'aspecte demacrat de les primeres escenes, ha trencat la llosa de la tomba, fent caure als que la vigilaven. Poderosa i il·luminada, obra els braços, talment com si d'una imatge religiosa es tractés, sostenent una branca de llorer: «¡Tothom cau! ¡Quin cabussó fan tots al perdre'l turró! Tal com los profetas deyan, ha vingut quan menos creyan la trionfant Resurrecció».

Com dèiem, un dels elements clau del lliurepensament era aquest anticlericalisme. Això queda clar observant la definició que se'n feia en el Congrés Internacional de Lliurepensadors a París el 1889. Entre les pàgines de *La Tramontana*, doncs, és més que habitual trobar-ne moltes referències. De fet, una portada en dues columnes mostra

el que era el pensament de la major part dels republicans en relació al catolicisme. Aquesta portada, titulada «La igualtat davant la llei... del embut» és probablement una resposta a una censura rebuda, ja que al peu de la pàgina s'hi pot llegir «(¿Nos denunciarán també aquesta làmina?)»⁴⁷⁰.

La reacció de la revista de Josep Lluas i Pujals fou fer una crítica i comparar el que era legal o

no. A la columna de l'esquerra, «lo que es legal y permés als uns», les opinions atribuïdes a l'Església i a les lleis que segueixen aquestes mateixes creences: «Lo

⁴⁷⁰ *La Tramontana*, núm. 587, 28 d'octubre de 1892, p. 4.

lliberalisme es pecat / Los masons son criminals / Las escuelas laicas son centros de corrupció / Los periodistas anticlericals son pitjor que 'ls lladres y 'ls assessins / Los que no van á missa no son bona gent / Los que no's confessan son immorals / Los que no tenen religió son pitjor que bestias / Qui no sigui católich mereix ser cremat viu». En canvi a la dreta s'hi poden llegir els valors que propugnen relacionats amb la religió, malgrat ja diu l'autor que és «lo que es ilegal y penable (...): «Lo catolicisme es contrari al progrés de la humanitat / Los dogmas religiosos son l'estancament del progrés / Lo celibat es un atentat contra la Naturalesa / Lo clero de todas las religions es sempre ambició de poder y de riquesas / Lo clericalisme es enemich acérrim de la ilustració del poble / Las creencias religiosas d'avuy no son més que hipocressia ó conveniencia / Qui no vol la llibertat pel altres mereix ésser tancat ell».

Una altra il·lustració d'uns anys abans de *La Tramontana* ja els acusava de fer el que volien i no veure's obstruïts per la justícia com sí passava al lliurepensament. En aquest cas des del títol ja n'acusen també al poble a ser-ne, en part, culpable que això sigui possible: «Los que may

perden, si no s'hi barreja'l poble»⁴⁷¹. La il·lustració mostra sacerdots, monjos i monges al carrer davant d'una església o catedral, xerrant entre ells, amb cares maliciososes. En aquest cas, ens cal recórrer al peu d'imatge per

acabar de poder interpretar-la: «-¿Que hi diu ab la mort del rey y'l govern que ara ha vingut? - Que encara res no hem perdut y que's farà nostra lley». Per tant, l'autor ens ve a dir que en el fons a l'Església tant li fa quin partit o quin rei estiguin al poder

⁴⁷¹ *La Tramontana*, núm. 235, 18 de desembre de 1885, p. 4.

mentre puguin ser fent la seva, i que mentre manin els de sempre ells ho podran seguir fent.

La Tramontana tornà a utilitzar, el 1886, la iconografia catòlica, en una pàgina de nou titulada «La Passió Moderna»⁴⁷². Aquest cop, però, Jesucrist era substituït pel «poble» i la «soberania nacional», representat com un home extremadament prim penjat a la creu, moribund, amb una corona de punxes al cap. Diversos militars l'observen i els corbs voletegen, mentre Cánovas i Sagasta el punxen amb una llança. Des del cel s'ho mira la República, esverada davant de la situació. El que semblaria una escena del tot pessimista canvia una mica

de sentit si llegim les línies que l'acompanyen: «¡Pobret! Está agonizant entre'ls sayons dels temps d'are; mes del tot no'l matarán, puig per virtut de sa mare reviurà prompte triomfant».

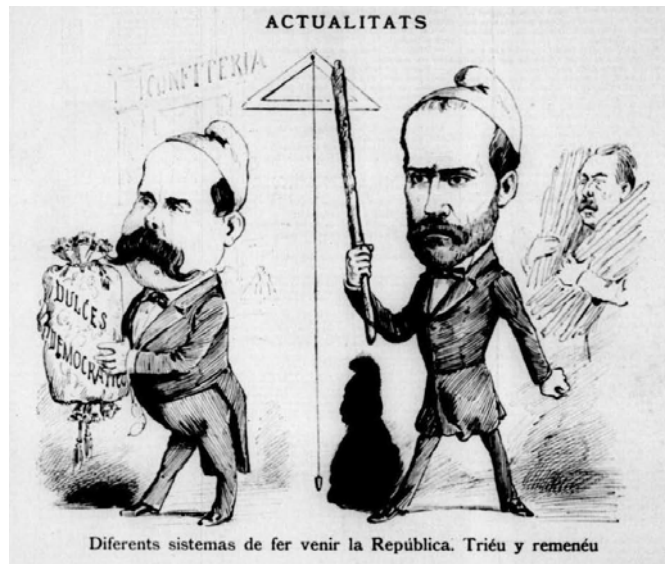
Aquesta crítica als polítics monàrquics, com a rivals de la llibertat, i una mofa a la religió en l'ús ateu de la seva iconografia continuà, com en la il·lustració d'un any més tard, en la qual tres matrones -la República, la Democràcia i la Llibertat- intenten guarir

⁴⁷² *La Tramontana*, núm. 253, 23 d'abril de 1886, p. 4.

Espanya dels mals del «pàtria», representats de nou pels polítics monàrquics. La imatge, titulada «Hidroteràpia moderna» té també un peu prou clar: «Banys de xorro de debò per curar la *patria*-inflor, si no's curan ab tal raig morirán d'un *patria-empaig*»⁴⁷³.

Malgrat que aquest setmanari poques vegades publicava dibuixos que la posicionessin políticament amb un personatge concret, algunes vegades sí que es fixava en

republicans. El 9 de juliol de 1886 apareixia una il·lustració en que es contraposaven les figures de Nicolás Salmerón, kraussista i fundador del Partit Republicà Progressista, i Emilio Castelar, líder del republicanisme possibilista. Ambdós llueixen el barret frigi i enmig de les dues escenes hi ha un triangle maçó que les

uneix, ja que era quelcom que els dos polítics republicans compartien. Però com el peu d'il·lustració diu, «Diferents sistemas de fer venir la República. Triéu y remenéu», el que més ens interessa d'aquesta imatge és el que diferencia als dos polítics: a la dreta hi veiem Salmerón amb posat seriós i un garrot a la mà, i darrera seu treient el cap hi veiem Manuel Ruiz Zorrilla; a l'esquerra Emilio Castelar, amb un posat més tranquil, que sosté un gran caramel en el que hi podem llegir «dulces democráticos». Per tant, el que expressa la imatge és com pretenen arribar a aconseguir un objectiu més o menys similar els dos republicans.

⁴⁷³ *La Tramontana*, núm. 267, 30 de juliol de 1886, p. 4.

Francesc Pi i Margall, líder del federalisme, també fou objecte d'articles, caricatures i il·lustracions des de *La Tramontana*, però de nou sense que aquestes imatges suposessin un gran posicionament

per part del setmanari. A mitjans de 1886, arran d'un discurs del dirigent del Partit Republicà Democràtic Federal *La Tramontana* dedicà una pàgina il·lustrada a comparar com eren rebudes i valorades les idees expressades en aquest discurs. Aquesta

pàgina⁴⁷⁴, dividida en dues parts ens mostra a l'esquerra a un Pi i Margall amable, que presenta un full on hi podem llegir «llibertat, pau, moralitat» i és victorejat per homes, per la seva indumentària probablement obrers la majoria. A la dreta, en canvi, el mateix polític és presentat enfadat, armat amb una espasa i una ampolla fumejant de petroli, mentre que en aquest cas els homes que se'l miren són els polítics més conservadors que en fugen esparverats.

Però les crítiques no només anaren cap als polítics monàrquics i conservadors, sinó que en algunes ocasions també reberen republicans, que segons el setmanari no complien amb els seus deures vers al poble. Una d'aquestes ocasions fou cap a les darreries de la publicació, l'any 1891, quan en portada van treure una il·lustració⁴⁷⁵ que sota el títol «Armonías republicanas» compara el comportament republicà de polítics i «soldats»: a l'esquerra de la imatge veiem a Emilio Castelar i Nicolás Salmerón discutint sota la mirada de Ruiz Zorrilla -que sosté un bastó on s'hi pot llegir «intransigencia»- amb el text «Mentre'ls jefes s'entretenen ab futesas que'ls desarman»; a la dreta, en canvi, s'hi veu un bust de Marianne, la Llibertat, la República, il·luminada per un bon sol,

⁴⁷⁴ *La Tramontana*, núm. 265, 16 de juliol de 1886, p. 4.

⁴⁷⁵ *La Tramontana*, núm. 499, 20 de febrer de 1891, p. 1.

aclamada per un munt d'homes sobre el text «tots los soldats s'entussiasman y per fer feyna s'avenen». Així doncs, és una bona crítica a la manca de consens entre els polítics republicans mentre el «poble» no té problemes per posar-se d'acord per avançar cap a la República.

Tot i no decantar-se per figures polítiques concretes, la publicació no amagà mai les seves tendències, la cultura política a la qual pertanyia i donava suport, ans al contrari. A inicis del 1888 treia en portada una il·lustració⁴⁷⁶, una al·legoria, en la qual personifica

La Tramontana com un noi damunt una roda alada que, acompanyat, foragita els elements foscos i trenca cadenes mentre llueix una bandera on s'hi pot llegir «llibertat, igualtat, fraternitat. Avant sempre». El text que acompanya la imatge deixa clar que els valors republicans que abandera els mantindrà malgrat l'oposició de l'Església i «fiscals»: «¡Avant sempre! y sempre avant! cridarà LA TRAMONTANA; y son crit al vent llensant, may son pas deturarán fiscals ni gent de sotana».

4.4.2. Commemoracions: la Revolució Francesa i la Primera República

De la mateixa manera que bona part de les publicacions coetànies, *La Tramontana* commemorà diversos esdeveniments entre les seves pàgines. En aquest cas ens fixarem en aquelles commemoracions que comptaven amb il·lustracions. Una de les commemoracions més habituals per part de les revistes republicanes o lliurepensadores era el centenari de la Revolució Francesa, el 14 de juliol de 1889. *La Tramontana* ho va fer mitjançant un número extraordinari que comptà amb divuit pàgines -cal tenir en

⁴⁷⁶ *La Tramontana*, núm. 345, 20 de gener de 1888, p. 1.

compte que la majoria de números de la revista dirigida per Josep Llunas i Pujals tenen quatre pàgines- que obrí amb una portada dedicada «A las donas de la Revolució Francesa»⁴⁷⁷, amb el retrat de deu dones que tingueren un paper significatiu.

Però la Revolució Francesa no en va ser l'única. El republicanisme, esperançador podríem dir, que representava Llunas i Pujals es veié representat amb les il·lustracions que *La Tramontana* dedicà a l'11 de Febrer, la proclamació de la Primera República Espanyola. Si bé és cert que fins al 1886 havia tingut poques oportunitats de fer-ho - dels cinc anys previs des que va aparèixer un no podia publicar a causa de la censura i en dos d'ells no disposava d'il·lustracions entre les seves pàgines- sí és cert que entre 1889 i 1893 no va publicar-ne cap més malgrat tenir-ne l'oportunitat.

L'any 1886 va ser el primer en el qual aprofitava el mes de febrer per recordar aquella data, i ho féu amb un article que ocupava la major part de la primera pàgina i amb una il·lustració a pàgina sencera, la darrera⁴⁷⁸. En l'article es mostra, segons l'autor, el motiu de la fi d'aquella República que es proclamava l'11 de febrer de 1873, «Cayguda aquella República per la falta de geni dels republicans que tenien de sostenirla (...)». A la il·lustració de l'última pàgina, tres escenes amb Cánovas i Sagasta com a protagonistes: a la primera, titulada «Ahir», Cánovas foragita als republicans; a la segona, «Avuy», Sagasta es mira preocupat una reunió de republicans; a la tercera i última, «Demá», ambdós polítics, juntament amb d'altres homes, veneren una estàtua de Marianne, la República, com a mostra del que voldria l'autor de la il·lustració, en un futur proper.

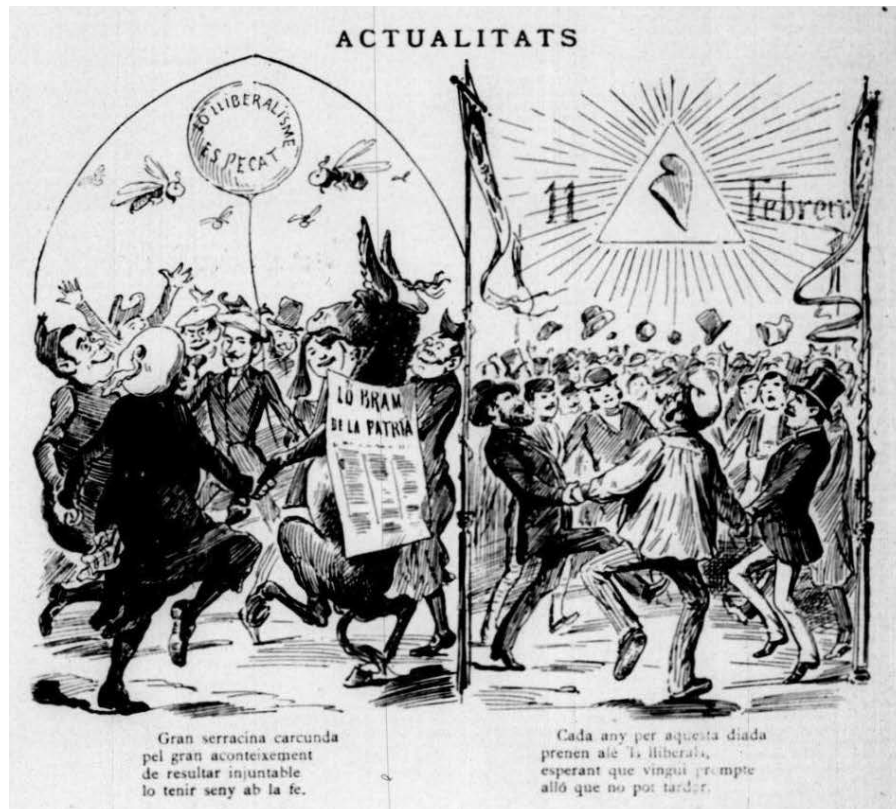
Un any més tard, l'11 de febrer de nou, feia una portada il·lustrada⁴⁷⁹ en la que alhora aprofitava per fer una crítica al clergat i als religiosos en general. La imatge consta de dues vinyetes: a l'esquerra hi ha un grup ballant agafat de les mans -entre els quals hi ha clergues, burgesos i un ase- al voltant d'un globus on hi posa «lo liberalisme es pecat». A sota quatre línies satíriques mostren el seu anticlericalisme: «Gran serracina carcunda pel gran aconteixement de resultar injuntable lo tenir seny ab la fe»; a la dreta,

⁴⁷⁷ *La Tramontana*, núm. 422, 14 de juliol de 1889, p. 1.

⁴⁷⁸ *La Tramontana*, núm. 243, 11 de febrer de 1886, p. 4.

⁴⁷⁹ *La Tramontana*, núm. 295, 11 de febrer de 1887, p. 1.

en canvi, el grup d'homes que balla, també agafat de les mans és més variat –s'hi veu algun obrer i cap clergue, per exemple- i ho fan sota un sol triangular -de nou símbol del republicanisme- on hi posa 11 de febrer acompanyat d'un barret frigi. El text que acompanya la vinyeta és en aquest cas esperançador per als republicans: «Cada any per aquesta diada prenen ale'ls lliberals, esperant que vingui prompte alló que no pot tardar».

4.4.3. Obrerisme i moviments socials

Probablement allò que millor diferenciava *La Tramontana* de les seves coetànies, com podia ser *La Campana de Gràcia*, era el tractament que feia del moviment obrer i l'anarquisme. *La Tramontana* no només feia difusió de la màxima reivindicació de l'obrerisme de l'època -«La qüestió de las vuyt horas»- sinó que aspirava a la «revolució social». La demanda de la jornada laboral de les vuit hores queda ben evident en una portada de 1890⁴⁸⁰, on dues il·lustracions mostren els «arguments en

⁴⁸⁰ *La Tramontana*, núm. 465, 27 de juny de 1890, p. 1.

pro» i els «arguments en contra», a l'esquerra s'il·lustren motius pels quals s'hauria d'establir aquesta jornada -hi ha un excés de producció alhora que molts obrers no tenen feina i passen gana- i a la dreta els motius pels quals la jornada es mantingués superior a aquestes vuit hores -l'enriquiment dels patrons gràcies al capitalisme i a l'explotació dels treballadors.

Aquest maltractament dels treballadors també fou mostrat com un llarg i tortuós camí⁴⁸¹ -on els obstacles són la «forsa bruta», les «imposicions», els «obstacles», les «garrotades» i les «coaccions»- i el destí final són els drets dels treballadors. Aquest camí, que l'obrer ha de fer amb els «debers» com a motxilla està a més dificultat per altres homes, com policies i patrons: «Si vol la recompensa del treball / perquè ab ell sos debers ja porta á coll / los privilegis li dirán -¡Avall!- / posantli en son camí los mals á doll».

En altres ocasions, en lloc de parlar de fets concrets *La Tramontana* publicava treballades il·lustracions amb la presència de matrones, probablement la Llibertat, que demanaven l'arribada de la revolució social.

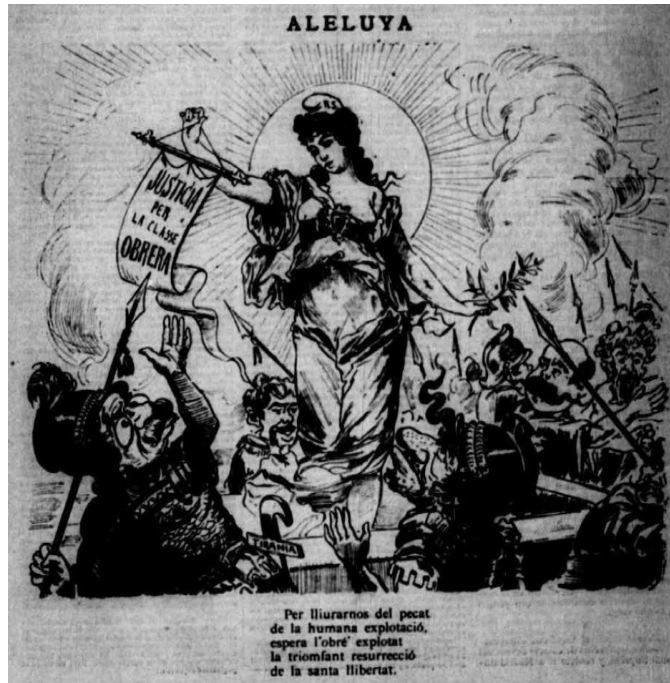
El 1890, de nou recorrent a la iconografia catòlica abans comentada i sota el títol «Una resurrecció que s'acosta»⁴⁸² una matrona trenca la tomba on jeia, sorprenent als que la

⁴⁸¹ *La Tramontana*, núm. 476, 12 de setembre de 1890, p. 1.

⁴⁸² *La Tramontana*, núm. 460, 4 d'abril de 1890, p. 1.

guardaven -Sagasta i Cánovas- apareixent radiant davant un gran sol i lluint «revolució social» a la bandera que alça: «quan ja tots los poderosos la donguin per morta y enterrada, ella s'aixecará potent y majestuosa sotregant totas las instituciones y suprimint totas las tiranias».

Un segon cas el trobem el 31 de març de 1893⁴⁸³, on a la portada del setmanari hi ha de nou la Llibertat en forma de dona davant d'un gran sol i per damunt d'un grup d'homes que li tenen por. La Llibertat duu una branca a la mà esquerra, i a la mà dreta sosté un text on hi posa «Justicia per la classe obrera». Els homes que la temen, tot de polítics, entre els quals a primera línia veiem

Cánovas i més enrere el republicà Castelar, l'apunten amb llances. A sota, quatre línies acompanyen la imatge, i de nou aquestes tracten sobre com l'obrer explotat espera el retorn de la llibertat.

Trobaríem altres exemples de com *La Tramontana* era partidària del que anomenaven la «revolució social»⁴⁸⁴, però totes anirien en la línia de mostrar una de les diferències més importants entre aquesta publicació i d'altres com *La Campana de Gràcia*, la qual malgrat voler millorar els drets dels treballadors, en cap cas pretenia incentivar cap tipus de revolta o revolució, i encara menys a mesura que avançaven cap al segle XX.

En aquest context és també interessant veure com *La Tramontana* commemorà la jornada del Primer de Maig, mostrant l'agitació d'aquelles jornades a través del

⁴⁸³ *La Tramontana*, núm. 609, 31 de març de 1893, p. 1.

⁴⁸⁴ Podeu veure, per exemple, el número 625 de *La Tramontana*, en el qual hi ha una altra treballada al·legoria de la Llibertat demanant la revolució social.

moviment de les seves imatges. Un parell d'il·lustracions referents a l'1 de Maig ens poden servir d'exemple:

- La primera d'aquestes és del 1891 i pertany a *La Tramontana*⁴⁸⁵, i és una imatge ben expressiva, en la qual notem el moviment, el soroll de petards i les cares de por dels personatges implicats. La imatge, titulada «Los grans petardos... de la por», va plena d'«1 de maig» per tot arreu i la imatge va acompanyada del següent: «La gana fa somiar pa / y la por fa somiar truytas, / y pel Maig, que es propet ja, / molts tenen por que hi haurá / collita d'aquestas fruytas». Aquesta imatge es publicà quasi un mes abans del Dia Internacional dels Treballadors i és, per tant, una forma d'animar als obrers a assistir als actes que es farien i d'amençar o esporuguir els polítics.
- El mateix 1893 *La Tramontana* mostrava els fets de manera bastant diferent a la de la publicació dirigida per Roca i Roca, ja que en aquest cas mostra dues il·lustracions titulades «Contrasts del 1r de maig»⁴⁸⁶. A la imatge superior hi ha tot de policies, en fila, que persegueixen anarquistes. A la de sota s'hi observen tot d'homes carregats i somrients. En aquest cas ens cal llegir les dues línies que ho acompanyen per acabar d'entendre-ho: «Mientras qu'els esquitxos d'autoritat no tenen més qu'anarquistas á la clepsa... els lladregots, timadors y demás patriotas es dedican tranquilament á la seva *honrada industria*». Aquí *La Tramontana*, per tant, no només commemora el Primer de Maig sinó que també aprofita per criticar el tracte que reben els anarquistes: molt pitjor que el que reben els delinqüents, segons l'autor.

L'any 1889 a París en un Congrés Obrer Socialista s'establí la data del Primer de Maig com a Dia Internacional dels Treballadors, en memòria als Fets de Chicago, que tingueren lloc entre l'1 i el 4 de maig de 1886, també coneguts com la Revolta d'Haymarket, com a punt culminant d'una sèrie de protestes obreres que tenien com a màxima reivindicació la jornada laboral de vuit hores. El desenllaç fou el judici de vuit

⁴⁸⁵ *La Tramontana*, núm. 506, 10 d'abril de 1891, p. 1.

⁴⁸⁶ *La Tramontana*, núm. 614, 5 de maig de 1893, p. 1.

treballadors anarquistes, en el qual cinc d'ells foren condemnats a mort i tres reberen penes de presó. Són els que el moviment obrer anomenà Màrtirs de Chicago.

La Tramontana prestà molta atenció a aquests fets, commemorant-los i explicant-los diverses vegades. D'aquesta manera, poc dies després que es dugués a terme la pena de mort dels obrers, la publicació lliurepensadora obria així a la primera pàgina: «Lo telégrafo, ab sa moltas vegadas aterradora concisió, nos ha participat ja'l desenllás del horrible drama de Chicago. Albert Parsons, Jordi Engel, August Spies y Adolf Fischer foren penjats á la fora lo dia 11 de Novembre. Lluís Lingg no volgué que son cos fos profanat pel butxí y's suicidá d'un tiro de rewólver lo dia abans á la presó. Aquestes cinc víctimas de la tiranía capitalista, regant ab sa sanch l'arbre del socialisme, estan destinadas á fer fructificar lo terreno de las grans reivindicacions obreras, abonat ab lo torment de son martiri»⁴⁸⁷.

Aquestes línies obrien el número, explicant en detall com es produïren les seves morts, quines van ser les darreres paraules de tots ells -sempre republicanes o anarquistes- i mostrant al capitalisme com a gran culpable de les seves morts. Per tancar el mateix número el tema era de nou els Màrtirs, en aquest cas a través dels retrats dels vuit condemnats i de les dones i fills que deixaven. El títol que acompanya els seus retrats també és significatiu de l'opinió de *La Tramontana*: «Los anarquistas de Chicago: condemnats á mort per haver predicat la resistència á la autoritat en la huelga general de Maig als Estats-Units»⁴⁸⁸. No es tractava de delinqüents sinó només d'homes que s'havien mantingut en el seu propòsit de fer vaga per tal d'intentar millorar les condicions laborals i de vida dels obrers. Aquesta voluntat no acceptada per l'Estat havia estat, segons el setmanari, el que els havia costat la vida, ja que en cap cas estaven delinquent.

Aquesta acusació cap a l'Estat continuà en els següents números. A inicis de desembre del mateix any a la portada hi havia de nou diversos retrats d'homes, en aquest cas

⁴⁸⁷ *La Tramontana*, núm. 335, 18 de novembre de 1887, p. 1.

⁴⁸⁸ *Ibid.*, p. 4.

pertanyents als «Membres del Tribunal Suprém que confirmá la sentencia de mort», per tal que quedés clar quins eren els autors de tal injustícia⁴⁸⁹.

L'any 1891 els obrers anarquistes morts ja s'havien convertit en màrtirs, en els Màrtirs de Chicago, de la classe obrera i de l'anarquisme. *La Tramontana* així ho deixava clar en una il·lustració on una dona reposa asseguda sobre una llosa on s'hi poden llegir els noms dels quatre obrers morts a la forca acompanyat d'un «¡Avant sempre! 1er de Maig»⁴⁹⁰.

En el número aparegut just després de l'aniversari de la mort dels anarquistes *La Tramontana*⁴⁹¹ dedicà la primera pàgina a commemorar-ho, mitjançant un article i una il·lustració. El text repassa l'escenari i els fets que van tenir lloc, acusant la justícia de Chicago -«la republicana Chicago no podia ser menos que la despòtica Europa y la clerical Espanya»-, l'actuació dels policies que intervingueren en la vaga -«aquestos mercernaris inconscients del be y del mal»- i a la burgesia, en aquest cas acusada de voler «l'estermini, l'escarment, la venjansa, no contra l'autor ignorat de l'acte, sino contra'ls apóstols de la nova idea que tals heroicitats inspira». El mateix text comenta les imatges del centre de la pàgina, de «l'assassinat jurídic», explicant com Ling -situat a dalt a l'esquerra de la il·lustració- va suicidar-se col·locant-se dinamita a la boca per no «donar á guanyar res al butxí» i com els altres anarquistes, que moriren a la forca -com es veu a la part inferior de la il·lustració- ho van fer amb dignitat i al crit, els quatre units, de «¡Hoc die Anarchie!», Visca l'Anarquia.

Tot el text mostra la solidaritat de *La Tramontana* amb l'anarquisme i els Màrtirs de Chicago concretament, però la part final és, a més, un total homenatge, recordatori als lectors que cal valorar i commemorar la mort d'aquests homes, que han de perdurar en la memòria i «el cor de tots los oprimits que desitjan abatre la tiranía capitalista y autoritaria que'ls envileia y'ls explota, y dóna al proletariat universal per bandera negra de la aspiració de las vuyt horas de jornada máxima de treball, los noms, ja gloriosos, dels que acaban de morir en ignominiosa forca».

⁴⁸⁹ *La Tramontana*, núm. 337, 2 de desembre de 1887, p. 1.

⁴⁹⁰ *La Tramontana*, núm. 535, 30 d'octubre de 1891, p. 1.

⁴⁹¹ *La Tramontana*, núm. 537, 13 de novembre de 1891, p. 1.

Així doncs, si bé Josep Llunas mai recolzà la violència ni acceptà els atemptats anarquistes, sí que es mantingué ferm a les seves idees, malgrat que aquestes anessin contracorrent respecte l'evolució de l'anarquisme en el seu entorn.

5.- CONCLUSIONS

Amb aquesta tesi hem pretès incidir en l'anàlisi dels corpus imaginaris de les diverses cultures polítiques republicanes, tot destacant-ne el paper de la premsa satírica, un dels més importants mecanismes de conformació i difusió de les mateixes. En general, la premsa tenia una gran importància, no només per a la difusió de notícies sinó per l'espai polític i l'opinió que creava. La premsa satírica aconseguia aquest mateix objectiu a través d'històries, poemes, jocs de paraules, i il·lustracions. L'humor i aquestes il·lustracions eren una manera d'aproximar-se encara més a un públic a vegades analfabet.

En aquell moment tota la premsa estava polititzada i les publicacions sovint donaven suport explícitament a un o altre partit o dirigent polític. Per la seva banda, els directors i bona part dels col·laboradors també estaven implicats en un o altre moviment polític o social. Ens serveix d'exemple el cas Josep Roca i Roca, director de *La Campana de Gràcia* i de *L'Esquella de la Torratxa*, republicà castelari durant molt anys, no va estar mai a la primera línia de la política pública catalana, malgrat que sí fou regidor a l'ajuntament de Barcelona durant dos breus períodes, i va presentar-se com a candidat

a diputat del districte pel districte de Sabadell-Terrassa el maig de 1873⁴⁹². També mantingué una continuada presència en la vida orgànica dels centres republicans i possibilistes. En tot cas, la seva evolució ideològica és gairebé més clara a través de la premsa que de la seva militància. És a través de les seves publicacions, i de les seves coetànies, que es conforma un l'imaginari simbòlic del republicanisme.

Les publicacions republicanes oferien un espai de crítica i rebuig al sistema de la Restauració i és per això que amb freqüència patiren els efectes de la censura. La censura podia suposar l'eliminació d'una il·lustració, la suspensió temporal o definitiva d'una revista o, fins i tot, l'empresonament del seu director, com fou el cas de Josep Lluas i Pujals, director de *La Tramontana*. Fins als anys vuitanta del segle XIX les publicacions d'oposició eren molt inestables i tenien una vida molt curta. Però quan es feu efectiva la llei d'impremta de 1883, coneguda com a llei Gullón i que fou la més liberal de les que hi havia hagut fins aleshores, és quan es produí el *boom*, amb l'aparició d'un gran número de publicacions.

És sobretot durant aquesta dècada dels vuitanta, quan existeixen un bon grapat de publicacions humorístiques i satíriques republicanes, que podem observar-les com a reflex de les diverses cultures republicanes existents. Això no és possible –només– gràcies a l'espòradic suport a uns polítics concrets, sobretot en època d'eleccions, sinó sobretot a través de la seva posició respecte les commemoracions, l'anticlericalisme, el catalanisme, la demanda de més o menys descentralització o el paper de les classes obreres.

En aquesta tesi hem treballat fonamentalment les il·lustracions. Les il·lustracions i al·legories contenen multitud de símbols i tenen una gran capacitat de representar de manera sintètica i amb menor o major claredat segons el moment tot un imaginari social. Ara bé, la codificació simbòlica republicana té lloc en aquesta segona meitat del segle XIX, no a través de la 'invenció' sinó a través de la reinterpretació o recuperació de símbols d'èpoques passades, sobretot de l'antiguitat greco-llatina i del Renaixement. També és aquí on podem veure les influències i interferències que els il·lustradors

⁴⁹² Per conèixer millor la figura de Josep Roca i Roca, la seva tasca periodística i la seva línia ideològica, veieu Colom, Juli, 2012. *Josep Roca i Roca. Polític, periodista i escriptor republicà. Els anys de joventut, 1848-1878*. Tesi doctoral, UAB.

catalans van rebre d'altres països, sobretot França però també Itàlia i Anglaterra. Un primer cas són les matrones, representants de països però també de conceptes abstractes, com la Justícia o la Llibertat. Aquestes figures femenines adopten l'estètica de l'antiguitat clàssica, sobretot per la seva vestimenta, sempre una toga i sovint amb una banda en la qual s'hi inscriu allò que representen o bé un lema. En el cas de la representació de països, són altres atributs els que en faciliten la identificació, com a través dels colors de la bandera nacional o bé d'altres com pot ser el barret frigi. Precisament el barret frigi n'és un altre exemple, ja que és un símbol sempre associat a la llibertat i també relacionat amb el republicanisme francès⁴⁹³. Aquesta figura femenina, que representa també la protecció materna, sovint anava acompanyada d'una altra figura, representant del «poble», i en contraposició a la matrona, és un lleó en el cas d'Espanya o un gall en el cas francès, fent funcionar les dicotomies feminitat-masculinitat i el món humà amb el món animal.

Si aquestes publicacions republicanes treballades esdevenen tan importants és gràcies també a la qualitat de les seves il·lustracions. Els il·lustradors catalans de la segona meitat del segle XIX van aconseguir col·locar la il·lustració barcelonina al nivell de la que es publicava en d'altres ciutats europees. Eusebi Planas, Tomàs Padró, Josep Lluís Pellicer i Apel·les Mestres en van ser alguns dels noms més destacats. La majoria d'aquests dibuixants es van formar a Barcelona però també a París, que en aquell moment ja havia substituït a Londres com la capital de la modernitat en aquest camp. Aprengueren de mestres de París, on també hi treballaren alguns, però també a Madrid, que tenia una important producció periodística. D'aquesta època a França els grans referents eren Honoré Daumier, Gustave Doré i Guillaume Sulpice Chevalier, «Gavarni», mentre que en el context espanyol podem destacar Francisco Ortego, Daniel Perea o Daniel Urrabieta. Amb aquests caricaturistes –i tants d'altres- es produïren

⁴⁹³ Per un estudi més exhaustiu de Marianne i la representació d'Espanya també podeu veure Orobon, Marie-Angèle. «Marianne y España: la identidad nacional en la Primera República española». A: *Historia y política*, núm. 13, pp. 79-98; «El cuerpo de la nación: alegorías y símbolos políticos en la España liberal (1808-1874)». A: *Género e imagen del poder en la historia contemporánea, Feminismos*, (2010) núm. 16, Alicante, pp. 39-64; «Alegorías y heroínas: usos políticos de la imagen femenina en el Sexenio Democrático (1868-1874)». A: Marcos del Olmo, M.C. i Serrano García, R., 2012. *Mujer y política en la España Contemporánea (1868-1936)*, Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, pp. 13-36.; o «Humor gráfico y democracia: algunas calas en la caricatura política en el Sexenio Democrático», *op. cit.*

influències, contactes i treballs compartits, fet clau per entendre la gran qualitat i la modernitat de la premsa il·lustrada barcelonina.

La identificació dels senyals d'identitat del republicanisme des de la seva vessant gràfica ajuda a determinar les diferències entre les diverses cultures republicanes. N'hi ha que els trobem presents en totes les publicacions satíriques. L'anticlericalisme en seria el primer, amb els atacs cap al clergat acusant-los de lladres i d'avars, però també als feligresos, als qui en alguna ocasió són comparats amb un ramat d'ovelles. També coincidiren amb la celebració de dates assenyalades, com l'Onze de Febrer⁴⁹⁴, ja fos el mateix 1873 o anys més tard, amb la seva commemoració. Ara bé, la República a la que aspiraven les famílies republicanes no era sempre la mateixa –la federal o la unitària-, i precisament al 1873, és un bon moment per observar quines demandaven les revistes. D'altres commemoracions importants van ser la Revolució de Setembre de 1868 o l'aniversari de la presa de la Bastilla, la festa nacional de França, país que també n'era referent pel que fa al republicanisme.

Aquests elements serveixen per determinar el federalisme de *La Flaca* o per poder veure l'evolució de *La Campana de Gràcia*, la qual, malgrat celebrar la República federal el 1873, poc més tard seguí el passos de Castelar i de Salmerón, responent a la pròpia evolució ideològica del seu director. Per la seva banda, *La Tramontana* constitueix un cas especial. El projecte periodístic de Josep Lluas ha estat considerada de difícil catalogació, però s'ajusta a totes les senyals d'identitat del republicanisme. Si bé és cert que per sobre de tot és una publicació lliurepensadora, tal com en la mateixa revista es reivindica més d'un cop, cal no obviar-ne el seu republicanisme. La gran diferència en el seu cas rau en el moviment obrer, ja que també ha estat considerada la primera revista anarquista escrita en català. A diferència de la majoria de publicacions republicanes, que habitualment obviaven els obrers i els moviments obrers o, com a molt, mostraven una visió paternalista al respecte; *La Tramontana* no només li'n donava visibilitat sinó que era una de les seves grans reivindicacions. En aquest àmbit, un dels casos que millor mostra l'interès que despertava en les revistes satíriques és el seguiment que es feu de la revolta que donà lloc a la Festa del Treball i, sobretot, la

⁴⁹⁴ Un aprofundiment sobre aquesta commemoració es troba a Gabriel, P., «Los días de la República: el 11 de febrero», *Ayer* (2003), núm. 51, pp. 39-66.

seva commemoració posterior. Així com a *La Tramontana* el seguiment i les commemoracions van ser exhaustius, des de d'altres publicacions com *La Campana de Gràcia* amb prou feines es celebrà el Primer de Maig a partir de 1892. D'altra banda, i en contraposició a la revista de Llunas i Pujals, a *La Flaca*, publicació federalista, no hi trobem ni tan sols una il·lustració dedicada als obrers i obreres.

Per últim, un altre d'aquests elements que ens serveixen per entendre millor aquests republicanismes és el catalanisme. Malgrat que no abundin les il·lustracions amb una intenció política clarament catalanista, les poques que hi ha corroboren un catalanisme d'esquerres que reivindica la llengua⁴⁹⁵ i condemna la sagnia econòmica que pateix Catalunya. Il·lustracions a banda, altres fets com la defensa del català de Josep Llunas en actes públics, la commemoració de l'Onze de Setembre en actes i articles, la lluita contra les quintes o l'ús de determinats símbols com la senyera reforcen la presència d'aquest catalanisme d'esquerres fins a finals del segle XIX, quan aquesta simbologia queda més aparcada a causa de la creixent hegemonia d'un catalanisme conservador.

Així doncs, la capacitat de les imatges, de les il·lustracions, per transmetre idees es fa evident. Aquella premsa participà en la conformació d'un imaginari simbòlic amb múltiples cares i distintes direccions. Hi hagué l'imaginari de conjunt i més genèricament republicà, però també s'hi poden destriar d'altres més específicament federals i d'altres catalanistes. La difusió de tots ells fou, a través de les revistes, els fulletons i les múltiples imatges que s'hi encabien, directa i accessible a amplis sectors de la població. Per aconseguir-ho va ser necessària una gran implicació per part dels seus autors, i en especial també, dels seus directors. Els casos emprats, els treballs sobre Josep Llunas i Pujals com a director, i el cas de Josep Lluís Pellicer com a il·lustrador, així ho demostren.

Pellicer va ser un il·lustrador total. Malgrat no aconseguir el reconeixement que desitjava com a pintor, va saber explotar les seves grans habilitats com a il·lustrador: treballà com a il·lustrador de llibres, exercí de corresponsal de guerra com a reporter gràfic en diverses ocasions, sobretot per a *La Ilustración Española y Americana*,

⁴⁹⁵ Pere Anguera ja va escriure diverses reflexions sobre la importància de la llengua catalana en el catalanisme d'esquerres del segle XIX, com per exemple a Anguera, P., 2006. *El Sexenni Democràtic i el desvetllament del catalanisme*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

treballà en diverses publicacions europees de renom com *L'Illustration*, *Le Monde Illustré* o *The Graphic* i també com a caricaturista, tot i que el seu estil serè feia que no abusés de les deformacions i per aconseguir la comicitat a vegades calia recórrer al text que acompanyava la imatge. Josep Lluís Pellicer treballà sobretot a París, Madrid i Barcelona, el seu talent va ser reconegut internacionalment. Sempre interessat per les avantguardes artístiques, introduí l'obra de Monet i l'impressionisme a Barcelona, i la seva mirada sobre les costums, i els seus viatges –com el d'anada i tornada a l'Exposició Universal de París de 1889- fou publicada en forma de llibres i articles.

També Josep Lluís Pellicer constitueix un cas especial i destacat entre els seus iguals. Lluís és un gran exemple de la possibilitat de militar en diversos moviments alhora, sense que això suposés cap contradicció. L'inicial republicanisme del reusenc, que es formà durant els seus primers anys de treball com a tipògraf, es mantingué durant forces anys, malgrat els debats que aquest republicanisme li provocaren amb els seus companys internacionalistes. A partir de la dècada dels anys setanta encabim a Lluís i Pujals dins el sector anarcocol·lectivista del internacionalisme català i, el 1881, participà de la fundació de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola. Aquell mateix any aparegué el primer número de *La Tramontana*, que sintetitzà molt bé aquesta multitud de militàncies que Lluís professà. El fervorós anticlericalisme de les seves pàgines comportà més d'un mal de cap al seu director, i fins i tot el seu ingrés a la presó, a més de diverses multes econòmiques que els seus amics i lectors van haver d'ajudar-lo a pagar. L'anticlericalisme, el federalisme, l'anarquisme, el lliurepensament i el catalanisme s'unien per fer de *La Tramontana* una revista única, gràcies també a la constant implicació del seu director.

De fet, cada una de les publicacions satíriques republicanes consultades és diferent i necessària, ja que és entre totes elles que és possible observar amb perspectiva la conformació d'aquest corpus republicà: l'oposició al sistema de la Restauració, l'anticlericalisme, el fet de tenir la República francesa com a referent, himnes com «La Marsellesa» o «L'himne de Garibaldi», referències al progrés i al coneixement, commemoracions, etc. Que difereixin en alguns elements tan sols reafirma l'existència de diverses cultures republicanes i no només una, i això és possible veure-ho a través de la simbologia i la iconografia de premsa.

Es tracta, en qualsevol cas, d'un treball obert i, en força sentits, inicial. Sóc conscient que simplement he encetat el tema, crec que em resultats útils. És el que espero.

6.- BIBLIOGRAFIA I FONTS

PREMSA

L'Illustration: journal hebdomadaire universel., 1843. Paris: [s.n].

Illustrierte Zeitung., 1843-1944, Berlin.

Le Monde illustré: journal hebdomadaire., 1857. Paris: [s.n.].

Jocs Florals de Barcelona., 1859. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero.

The Graphic., 1869-1932, Londres.

Gil Blas: periódico político satírico., 1864. Madrid.

Un tros de paper., 1865. Barcelona: [s.n.].

Lo Somatent: periòdich polítich lliberal., 1868. Barcelona: [s.n.].

Lo Gay saber: periodich literari quinzenal fet per escriptors catalans, mallorquins y valencians., 1868. Barcelona: [s.n.].

- La Barretina: semmanari popular.*, 1868. Barcelona: Llibreria de Eudalt Puig.
- La ilustración española y americana.*, 1869. Madrid: Abelardo de Carlos.
- El Eco del Bruch: periódico católico-monárquico, Dios, Patria, Rey.*, 1869. Manresa:
El Eco.
- La Flaca.*, 1869. Barcelona: Imp. de Luís Tasso (núm. 1-24); F. López Vizcaíno
(núm. 25-26); Luís Tasso (a partir núm. 27).
- La Ilustración de Madrid: revista de política, ciencias, artes y literatura.*, 1870.
Madrid: [s.n].
- Lo Ponton: periódich mes cuhent que un vitxo.*, 1870. Barcelona: [s.n.].
- La Campana de Gràcia.*, 1870. Barcelona: Vídua i Fills de Gaspar.
- La Renaxensa: periodich de literatura, ciencias y arts.*, 1871. Barcelona: [s.n.].
- El Cohete: periódico satírico.*, 1872. Madrid: Imp. a cargo de J.E. Morete.
- El Condenado.*, 1872, Madrid.
- El Mundo Cómico.*, 1872-1876, Madrid.
- El Garbanzo.*, 1872-1873, Madrid.
- La Tomasa: setmanari català.*, 1872. Barcelona: [s.n.].
- La Esquella de la Torratxa: periódich satírich, humorístich, il·lustrat y literari,*
donará al menos uns esquellots cada senmana., 1872. Barcelona: Llibrería
Espanyola.
- La Carcajada.*, 1872. Barcelona: [s.n.].
- La Illustrazione Italiana.*, 1873-1962, Milà.
- La Madeja política.*, 1873. Barcelona: [s.n.].
- El Público.*, 1873, Madrid.

La Llumanera de Nova York: revista catalana de noves y gresca., 1874. Nova York:
[s.n.].

El Cañon Krupp periódico metralla de la guerra civil., 1874. Barcelona: Librería
Española.

La Madeja., 1875. Barcelona: [s.n.].

El Porvenir., 1876. Barcelona: [s.n.].

La Publicidad: diario ilustrado, político, de anuncios, avisos y noticias., 1878.
Barcelona: [s.n.].

El Loro: periódico ilustrado joco-sério., 1879. Barcelona: Impr. de V. Pérez.

El Diluvio: diario político de avisos, noticias y decretos., 1879. Barcelona: [s.n.].

Diari catalá polítich y literari., 1879. Barcelona: [s.n.].

Madrid Cómico., 1880-1912, Madrid.

La Veu de Catalunya: diari no politich, pero clà i català., 1880. Barcelona: [s.n.].

Il·lustració catalana: se publica cada diumenge., 1880. Barcelona: [s.n.].

La Tramontana., 1881. Barcelona: La Academia.

La Vanguardia., 1881-actualitat, Barcelona.

La Renaixensa., 1881-1905, Barcelona.

La Mosca periódico joco-sério., 1881. Barcelona: Texidó y Parera.

L'Avenç: literari, artístic, científic., 1881. Barcelona: Estampa Catalana de L.
Obradors.

La Mosca roja periódico joco-sério., 1882. Barcelona: Guillermo Parera.

Hipódromo cómico revista semanal., 1883. Barcelona: [s.n.].

El Busilis., 1883. Barcelona: Imp. el Porvenir.

L'Arch de Sant Martí., 1884. Barcelona: Imp. Fidel Giró.

Lo Niu Guerrer., 1884-1885, Barcelona.

El Fusilis., 1885. Barcelona: la revista.

Barcelona Cómica., 1889-1900, Barcelona.

Los Deportes: revista española ilustrada de automovilismo, ciclismo, aviación y demás deportes, turismo, educación física, etc., 1897. Barcelona: [s.n.].

Pèl & Ploma., 1899. Barcelona: [s.n.].

¡Cu-cut!, 1902. Barcelona: [s.n.].

BIBLIOGRAFIA

Abelló i Güell, T., 1997. *El movimiento obrero en España, siglos XIX y XX*. Barcelona: Hipòtesi.

Agulhon, M., 1995. La représentation de la France: quelques réflexions sur l'image féminine en politique. A: M.-C. Hook-Demarle, ed., *Femmes, Nations, Europe*. Paris: Publications de l'Université de Paris VII-Denis-Diderot,

Agulhon, M. i Plessis, A., 1973. *1848 ou l'apprentissage de la République*. Paris: PUF.

Agulhon, M., 1989. *Marianne au pouvoir: l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914*. [Paris]: Flammarion.

Agulhon, M., 1979. *Marianne au combat: l'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*. Paris: Flammarion.

Agulhon, M. i Canal, J., 2016. *Política, imágenes, sociabilidades: de 1789 a 1989*. Zaragoza: Prensas de la Universidad.

- Alleau, R., 1977. *La science des symboles: contribution à l'étude des principes et des méthodes de la symbolique générale*. Paris: Payot.
- Almirall, V. i Figueres, J.M., 1984. *Articles polítics: Diari català (1879-1881)*. Barcelona: Edicions de la Magrana.
- Alvarez Junco, J., 2001. *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus.
- Alvarez Junco, J., 1976. *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Madrid: Siglo Veintiuno de España Editores.
- Alvarez Junco, J. i Fuente Monge, G. de la., 2009. *El nacimiento del periodismo político: la libertad de imprenta en las Cortes de Cádiz (1810-1814)*. Cádiz: Ediciones APM.
- Anguera, P., 2010. *Els Segadors: com es crea un himne*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Anguera, P., 2010. *Les Quatre barres: de bandera històrica a senyera nacional*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Anguera, P., 1997. *El catalanisme d'esquerres*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- Anguera, P., 1996. *El catalanisme conservador*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- Anguera, P., 1997. *El català al segle XIX: de llengua del poble a llengua nacional*. Barcelona: Editorial Empúries.
- Anguera, P., 2009. *La Barretina: la imatge tòpica del [pagès] català*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Anguera, P., 2006. *El Sexenni democràtic i el desvetllament del catalanisme*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Anguera, P., 2008. *L'onze de setembre: història de la Diada (1886-1938)*. Barcelona: Centre d'Història Contemporània de Catalunya. Publicacions de l'Abadia de

Montserrat.

Anguera, P., 2007. *Primer Congrés d'Història de l'Independentisme Català*. Reus: Edicions del Centre de Lectura.

Anguera, P. i Mir, C., 1989. *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració (1875-1923)*. Lleida: Virgili & Pagès.

Aragón, M.R., 1963. *Notas de orientación bibliográfica sobre técnicas de las artes gráficas*. Madrid: Escuela Oficial de Periodismo.

Baecque, A. de., 1988. *La caricature révolutionnaire* [en línia]. [Paris]: Presses du CNRS.

Ballarín Aured, M. i Ledesma, J.L., 2007. *Avenida de la República: actas del II Encuentro Historia y Compromiso--Sueños y Realidades para una República*. Zaragoza: Cortes de Aragón.

Bartrina, Joaquim Maria, 1892. *Algo*, Barcelona: I. López editor.

Beardsley, A. i Villena, L.A. de., 1983. *Aubrey Beardsley*. Barcelona: Lumen.

Benkovitz, M.J., 1981. *Aubrey Beardsley: an account of his life*. London: Hamilton.

Bonamusa, F., Gabriel, P. i Martín Ramos, J.L., 1989. *Història gràfica del moviment obrer a Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Bonamusa, F. i Serrallonga i Urquidi, J., 1995. *Del roig al groc: Barcelona, 1868-1871: quintes i epidèmies*. Barcelona: L'Avenç.

Borderia Ortiz, E., Martínez Gallego, F.-A. i Gómez Mompert, J.L., 2010. *La risa periodística: teoría, metodología e investigación en comunicación satírica*. Valencia: Tirant lo Blanch.

Bori, S., 1945. *Tres maestros del lápiz de la Barcelona ochocentista: Padró, Planas, Pellicer: estudio crítico-biográfico*. Barcelona: Librería Millá.

Bril, J., 1977. *Symbolisme et Civilisation: essai sur l'efficacité anthropologique de l'imaginaire*. Lille: Université.

- Calders, P., Artís-Gener, A. i Solà i Dachs, L., 1991. *Dibuixos de guerra a L'Esquella de la Torratxa*. Barcelona: La Campana.
- Campoamor, Ramon de, 1901. *Doloras*, Barcelona: Montaner y Simon editores.
- Canosa i Farran, F., Figueres, J.M. i Antebi, A., 2016. *Història del periodisme de Catalunya*. Barcelona: Sapiens.
- Capdevila, J., Barjau, S. i Barjau, S., 2013. *L'Esquella de la torratxa: 60 anys d'història catalana (1879-1939)*. Barcelona: Efadós.
- Carmona Muela, J., 2000. *Iconografía clásica: guía básica para estudiantes*. Madrid: Istmo.
- Casanova, J., 1991. *La historia social y los historiadores: ¿cenicienta o princesa?* Barcelona: Editorial Crítica.
- Casassas i Ymbert, J., 2005. *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània (1814-1975)*. Barcelona: Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona.
- Casmirri, S., Suárez Cortina, M. i Hoyo Aparicio, A., 1998. *La Europa del sur en la época liberal: España, Italia y Portugal: una perspectiva comparada*. [Cassino]: Universidad de Cantabria, Servicio de Publicaciones.
- Castells Arteché, L., 2006. *Del territorio a la nación: identidades territoriales y construcción nacional*. [Vitoria-Gasteiz]: Biblioteca Nueva.
- Ceamanos Llorens, R., 2004. *De la historia del movimiento obrero a la historia social: L'actualité de l'histoire (1951-1960) y Le mouvement social (1960-2000)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Centre d'études catalanes (Paris), A.M. i Congrès (1995: Paris)., 1996. *Le discours sur la nation en Catalogne aux XIXe et XXe siècles hommage à Antoni M. Badia i Margarit: actes du colloque international 19-20-21 octobre 1995*. Paris: Ed. Hispaniques.
- Cervantes, Miguel, 1888. *Don Quijote de la Mancha*, Barcelona: Ediciones Jover.

- Chartier, R., 1992. *El mundo como representación: estudios sobre historia cultural*. Barcelona: Gedisa.
- Cirlot, J.-E., 1978. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Labor.
- Colom Bussot, J., 2012. *Josep Roca i Roca: polític, periodista i escriptor republicà: els anys de joventut, 1848-1878*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Cruz, R., Pérez Ledesma, M. i Alvarez Junco, J., 1997. *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Madrid: Alianza Editorial.
- Culla i Clarà, J.B. i Duarte, A., 1990. *La premsa republicana*. [Barcelona]: Diputació de Barcelona.
- Dalisson, R., 2004. *Les trois couleurs, Marianne et l'empereur: fêtes libérales et politiques symboliques en France, 1815-1870*. Paris: La Boutique de l'histoire.
- Derozier, C., 1976. *La Guerre d'Independance espagnole a travers l'estampe (1808-1814): these présentée devant l'Université de Toulouse-Le-Mirail*. 1974. Lille: Service de reproduction des theses.
- Doizy, G. i Houdré, J., 2008. *Marianne dans tous ses états: la République en caricature de Daumier à Plantu*. Paris: Alternatives.
- Donald, D. i Paul Mellon Centre for Studies in British Art., 1997. *The age of caricature: satirical prints in the reign of George III*. London: Yale University Press.
- Duarte, A., 1987. *El Republicanisme català a la fi del segle XIX*. Vic: Eumo Editorial.
- Duarte, A., 1997. *La España de la Restauración: 1875-1923*. Barcelona: Hipòtesi.
- Duarte, À., 2004. *Història del republicanisme a Catalunya*. Lleida: Pagès.
- Duarte, A. i Gabriel, P., 2000. *El republicanismo español*. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea.
- Dumas, F.G. (Dir.), 1882. *Salon de 1879: Catalogue il-lustre*. Paris: Librairie Artistique, H. Laurette éditeur.

- Duprat, A., 2007. *Images et histoire: outils et méthodes d'analyse des documents iconographiques*. Paris: Belin.
- Dupuy, P. i Isaacs, A.K., 2002. *Histoire, images, imaginaire*. Pisa: PLUS, Università di Pisa.
- Espinet, Vicente, 1881. *Vida del Escudero Marcos de Obregón*, Barcelona: Biblioteca Arte y Letras.
- Espinet, F. et al., 1989. *Prensa, comunicació i cultura a Catalunya durant el primer terç del segle XX*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències de la Informació.
- Espinet, F. i Tresserras, J.M., 1997. *La Gènesi de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*.
- Espinet, F. i Tresserras, J.M., 1997. *La Gènesi de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*.
- Esteban Lorente, J.F., 1990. *Tratado de iconografía*. Madrid: Istmo.
- Figueres, J.M., 1989. *La premsa catalana: apreciació històrica*. Barcelona: Dalmau.
- Figueres, J.M., 1995. *Materials d'història de la premsa a Catalunya [segles XIX y XX]*. Bellaterra: Universidad Autónoma de Barcelona.
- Figueres, J.M., 1989. *Denúncies i sentències del Tribunal d'Impremta de Barcelona contra la premsa catalana i liberal (1878-1879)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Figueres, J.M., 1985. *Contribució documental a l'estudi de La Renaixensa: 1871-1905*. [Barcelona]: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Figueres, J.M., 1994. *Breu història de la premsa a Catalunya*. Barcelona: Barcanova.
- Figueres, J.M., 1989. *Denúncies i sentències del Tribunal d'Impremta de Barcelona contra la premsa catalana i liberal (1878-1879) / [Josep M. Figueres]*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- Figueres, J.M. (Josep M., 2004. *Valentí Almirall, forjador del catalanisme polític*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions.
- Figueres, J.M. i Aliaga Muñoz, D., 2012. *El periodismo catalán: prensa e identidad: un siglo de historia (1879-1984)*. Madrid: Fragua.
- Figueres i M., J., 1989. *Prensa i poder al segle XIX: la premsa a Catalunya 1879-1881: treball d'investigació presentat a la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 1989*.
- Figueres i M., J., 1992. *El Diari Català: plataforma d'exposició ideològica i d'activisme del catalanisme polític: 1879-1881*.
- Flaquer i Revaud, S., Pagès i Gilibets, M.T. i Fontbona, F., 1986. *Inventari d'artistes catalans que participaren als Salons de Paris fins l'any 1914*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- Fondevila, M. et al., 2015. *Xavier Gosé, 1876-1915: il·lustrador de la modernitat*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- Fontbona, F., 1992. *Las claves del arte modernista*. Barcelona: Planeta.
- Fontbona, F. i Jorba, M., 1999. *El Romanticisme a Catalunya: 1820-1874*. Barcelona: Pòrtic.
- Fontbona, F., Miralles, F. i Català-Roca, F., 1985. *Del Modernisme al Noucentisme: 1888-1917*. Barcelona: Edicions 62.
- Forcadell, C., Peiró, I. i Cabrera Acosta, M.A., 2001. *Lecturas de la historia: nueve reflexiones sobre historia de la historiografía*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Foucault, M., 1983. *El orden del discurso*. Barcelona: Tusquets.
- Fradera, J.M., 1993. *Passat i identitat: la Guerra de Successió en la política i la literatura del segle XIX català*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

- Frankl, P., 1960. *The Gothic literary sources and interpretations through eight centuries*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Freedberg, D., 2009. *El poder de las imágenes: estudios sobre la historia y la teoría de la respuesta*. 2a ed. Madrid: Cátedra.
- Fundació Jaume I (Barcelona), 1995. *Il·lustradors a Catalunya: 1841-1939*. Barcelona: Fundació Jaume I.
- Gabriel, P., 2001. Republicanismos y Federalismos en la España del siglo XIX. El Federalismo catalán. A: *Historia y Política: Ideas, Procesos y Movimientos Sociales*. Departamento De Historia del Pensamiento y de los Movimientos Sociales y Politicos (Madrid), Vol. 0, núm. 6.
- Gabriel, P., 2002. Cultures polítiques republicanes del vuit-cents: insurrecció, democràcia i federalisme. A: *Barcelona quaderns d'història*. núm. 6, p. 239-254.
- Gabriel, P., 2005. Sobre la cultura política popular i obrera a Catalunya al segle XIX. Algunes consideracions. A: *Cercles: revista d'història cultural*. Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i dels Intel·lectuals (GEHCI), núm. 8, p. 15-42.
- Gabriel, P., 2009. Els herois del poble. Literatura de voluntat popular i militància política democràtica al segle XIX a Catalunya. A: *Anuari Verdaguer*. Universitat de Vic, núm. 17, p. 255-284.
- Gabriel, P., 2009. Visibilitats polítiques i vertebració social del món obrer i popular de Barcelona, 1868-1874. A: *Barcelona quaderns d'història*. núm. 15, p. 53-77.
- Gabriel, P., 2011. Pobresa, conflicte i caritat en el pensament social català de la Restauració el segle XIX. A: *Anuari Verdaguer*. Universitat de Vic, Vol. 0, núm. 19, p. 227-270.
- Gabriel, P., 2007. *El Catalanisme i la cultura federal: història i política del republicanisme popular a Catalunya el segle XIX*. [Reus]: Fundació Josep Recasens.
- Gabriel, P., 2010. Iconografia del republicanisme a Espanya i Catalunya. Alguns referents europeus dels federals catalans 1. A: *Catalonia*. p. 1-23.

- Gabriel, P. i Duarte, À., 2000. ¿Una sola cultura política republicana ochocentista en España? A: *Ayer*. núm. 39, p. 11-34.
- Gabriel, P. et al., 1994. *Història de la cultura catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- Galí i Boadella, M., 1999. *Imatges de la memòria: el gravat popular a la Catalunya de la primera meitat del segle XIX*. Barcelona: Editorial Alta Fulla.
- Gillray, J. i Hill, D., 1976. *The satirical etchings of James Gillray*. New York: Dover Publications.
- Gombrich, E.H., 1979. *Arte e ilusión: estudio sobre la psicología de la representación pictórica*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Gombrich, E.H. (1909-2001)., 2003. *Los usos de las imágenes: estudios sobre la función social del arte y la comunicación visual*. Barcelona: Debate.
- Gombrich, E.H. (Ernst H., 1976. *The heritage of Apelles*. Oxford: Phaidon.
- Gombrich, E.H.J. i Gómez Díaz, R., 1983. *Imágenes simbólicas: estudios sobre el arte del renacimiento*. Madrid: Alianza.
- Gombrich, E.H.J., 1987. *La imagen y el ojo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Gombrich, E.H.J. i Woodfield, R., 1997. *Gombrich esencial: textos escogidos sobre arte y cultura*. Madrid: Debate.
- Gómez Molleda, M.D., 1986. *La Masonería en la crisis española del siglo XX*. Madrid: Taurus.
- Gómez Mompert, J.L., 1992. *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona: Editorial Pòrtic.
- Gómez Mompert, J.L., 1991. *Història de la comunicació social a Espanya i Catalunya: documentació: bibliografia, literatura i àudio-visuals*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Ciències de la Informació.
- Goodman, N., 1976. *Los Lenguajes del arte: aproximación a la teoría de los símbolos*. Barcelona: Seix Barral.

- Granja Sainz, J.L. de la, Beramendi, J.G. i Anguera, P., 2001. *La España de los nacionalismos y las autonomías*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona., 1998. *Cinc segles d'història gràfica: Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona: 1498-1998*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques.
- Grose, F., Burucúa, J.E. i Kwiatkowski, N., 2011. *Principios de la caricatura: seguidos de un ensayo sobre la pintura cómica*. Madrid: Katz.
- Guillamet, J., 1988. *La premsa a Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Guillamet, J., 2003. *Història del periodisme: notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. Bellaterra [etc.]: Universitat Autònoma de Barcelona [etc.].
- Guillamet, J., 1994. *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya, 1641-1994*. Barcelona: Edicions La Campana.
- Guillamet, J. i Mauri, M., 2015. *Catàleg històric general de la premsa en català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció de Filosofia i Ciències Socials.
- Guillamet, J., 2010. *L'Arrencada del periodisme liberal: política, mercat i llengua a la premsa catalana, 1833-1874*. Vic: Eumo.
- Guillamet, J., Benet, J. i Centre d'Investigació de la Comunicació., 1993. *La Formació de la premsa moderna: periodisme informatiu, polític i cultural a la Barcelona progressista: 1841-1843*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Centre d'Investigació de la Comunicació.
- Haskell, F., 1994. *La historia y sus imágenes: el arte y la interpretación del pasado*. Madrid: Alianza.
- Harte, Bret, 1883. *Bocetos Californianos*, Barcelona: Biblioteca Artes y Letras, E. Domenech y cia.
- Hogarth, W., 1833. *Anecdotes of William Hogarth: Written by Himself*. Londres: J.B. Nichols and son.

- Huertas, J.M. i Alberch i Fugueras, R., 1995. *200 anys de premsa diària a Catalunya*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya.
- Hunt, L., 1984. *Politics, culture, and class in the French Revolution*. Berkeley, CA [etc.]: University of California Press.
- Hurtado, V., Roca, F. i Enciclopèdia Catalana, S.A., 2009. *Catalans al món atles de la presència catalana al món, 998 - 2008*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Izquierdo, M.V., 1999. *Josep Lluís I Pujals (1852-1905): la tramontana i el lliure pensament radical Català*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- Juliá Díaz, S., 1989. *Historia social, sociología histórica*. México [etc.]: Siglo XXI de España.
- La Parra López, E., Suárez Cortina, M. i Moliner i Prada, A., 1998. *El Anticlericalismo español contemporáneo*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Lanes, J., 2013. Setmanaris en català que ara's parla; en los años 1860: nuevos espacios de popularización del catalanismo cultural. A: P. Gabriel, J. Pomés i Vives i F. Fernández Gómez, ed., *España res publica: nacionalización española e identidades en conflicto (siglos XIX y XX)*. Comares, p. 113-134.
- Larra, Mariano José de, 1931. *Larra en la escuela*, Madrid: Yagües editor.
- Lethève, J., 1961. *La Caricature et la presse sous la IIIe République*. Paris: Armand Colin.
- Lippmann, W. i Aznar, H., 2011. *Libertad y prensa*. Madrid: Tecnos.
- Martínez-Gil, V., 1997. *El naixement de l'iberisme catalanista*. Barcelona: Curial.
- Marx, K., Engels, F. i Adrover, M., 1970. *La Guerra civil a França el 1871*. Barcelona: Edicions 62.
- Miguel González, R., 2007. *La pasión revolucionaria: culturas políticas republicanas y movilización popular en la España del siglo XIX*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

- Millán, J., 2000. *El passat agrari (segles XIX-XX): dossier*. [València]: Eliseu Climent.
- Morales Muñoz, M. i Gabriel, P., 2002. *Cultura e ideologia en el anarquismo español, 1870-1910*. Málaga: Centro de Ediciones de Diputación Provincial de Málaga.
- Morato, J.J. i Arbeloa, V.M., 1972. *Líderes del movimiento obrero español: 1868-1921*. Madrid: Cuadernos para el Diálogo.
- Olivé, E., 1984. El nacionalisme de Josep Lluñas i Pujals i La Tramontana: periòdic vermell. A: *L'Avenç*. núm. 94.
- Ollivier, E. i Agulhon, M., 1989. *1789 et 1889: la Révolution et son œuvre sociale, religieuse et politique*. [S.l.]: Aubier.
- Orobon, M.-A., 2006. Humor gráfico y democracia: algunas calas en la caricatura política en el Sexenio Democrático. A: *Humor y política en el mundo hispánico contemporáneo, 2006, ISBN 2-9516865-5-2, págs. 9-30*. PILAR, p. 9-30.
- Orobon, M.-A., 2010. El cuerpo de la nación: alegorías y símbolos políticos en la España liberal (1808-1874). A: *Feminismo/s*. Univ, núm. 16, p. 39-64.
- Orobon, M.-A., 2004. La religion de la liberté: symboles et allégories dans l'imagerie libérale de l'Espagne du XIXe siècle. A: *Pandora: revue d'études hispaniques*. Univ, núm. 4, p. 173-188.
- Orobon, M.-A., 2005. Marianne y España: la identidad nacional en la Primera República española. A: *Historia y Política: Ideas, Procesos y Movimientos Sociales*. Departamento De Historia del Pensamiento y de los Movimientos Sociales y Politicos (Madrid), Vol. 0, núm. 13.
- Ortega, Francisco, 1893. *Álbum de costumbres Populares madrileñas en el s.XIX*, Madrid.
- Ortega, M.L., 2005. Imaginar la lectura versus leer las imágenes. A: *Ayer*. Marcial Pons, núm. 58, p. 87-111.
- Ortega, M.-L., 2004. *Ojos que ven, ojos que leen: textos e imágenes de la España isabelina*. [s.l.]: Visor Libros.

- Ortega, M.-L., 2002. *Escribir en España entre 1840 y 1876*. Madrid: Fundación Duques de Soria.
- Pantorba, B. de i Chicharro, E., 1980. *Historia y crítica de las exposiciones nacionales de bellas artes celebradas en España*. Madrid: J. Ramón García-Rama.
- Pellicer, Josep Lluís, 1890. *Notas y dibujos: estudio de la exposición de París*, Barcelona: La Vanguardia.
- Pérez-Bastardas, A., 1987. *Els Republicans nacionalistes i el catalanisme polític: Albert Bastardas i Sampere (1871-1944): una biografia política*. Barcelona: Edicions 62.
- Pich i Mitjana, J., 2003. *Almirall i el Diari català (1879-1881): l'inici del projecte politicoideològic del catalanisme progressista*. Vic: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives.
- Picón, J.O. 1852-1923., 2002. *Apuntes para la historia de la caricatura*. Valencia: Librerías «París-Valencia».
- Pin i Soler, Josep, 1892. *Reglas morales y de bona criança*, Barcelona: Estampa de Henrich y Compañía en Comandita.
- Piqué i Padró, J. i Olivé Serret, E., 1989. *Anarco-col·lectivisme i anarco-comunisme: l'oposició de dues postures en el moviment anarquista català, 1881-1891*. [Barcelona]: L'Abadia de Montserrat.
- Queirós, E. de, Coca, J. i Aguilera, R.R., 2004. *Ecos de París*. Barcelona: Acantilado.
- Rada, Juan de Dios de la, 1872. *Museo Español de Antigüedades*, Madrid.
- Reventós, M. i Gabriel, P., 1987. *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*. 2a ed. Barcelona: Ed. Crítica.
- Revilla, F., 2007. *Fundamentos antropológicos de la simbología*. Madrid: Cátedra.
- Rey, R., 1960. *Honoré Daumier: 1808-1879*. New York: Harry N. Abrams.
- Reynoso, C., 1987. *Paradigmas y estrategias en antropología simbólica*. Buenos Aires:

Ediciones Búsqueda.

Ribera i Rovira, I., 1907. *Iberisme*. Barcelona: L'Avenç.

Ridolfi, M., 2008. *La storia contemporanea attraverso le riviste*. Soveria Mannelli: Rubbettino.

Sáiz, M.D. i Seoane, M.C., 1983. *Historia del periodismo en España*. Madrid: Alianza.

Salatín, S. i Trenc Ballester, E., 1995. *Les avant-gardes en Catalogne*. [Paris?]: Presses de la Sorbonne nouvelle.

Samuel, R. i Beltrán, J., 1984. *Historia popular y teoría socialista*. Barcelona: Crítica.

Sánchez i Ferré, P., 2008. *La maçoneria a Catalunya (1868-1947)*. Premià de Mar: El Clavell.

Settis, S. i Soria Olmedo, A., 2006. *El futuro de lo clásico*. Madrid: Abada.

Simon Tarrés, A., 1994. Els mites històrics i el nacionalisme català. La història moderna de Catalunya en el pensament històric i polític català contemporani (1840-1939). A: *Manuscrits: revista d'història moderna*. Departament d'Història Moderna i Contemporània, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona, núm. 12, p. 193-212.

Solà i Dachs, L., 1973. *Un segle d'humor català*. Barcelona: Edit. Bruguera.

Solà i Dachs, L., 1978. *La Premsa humorística*. Barcelona [etc.]: Bruguera.

Solà i Dachs, L. i Solà i Dachs, L., 1970. *L'Esquella de la Torratxa (1872-1939)*. Barcelona: Bruguera.

Solà i Dachs, L., 1978. *Història dels diaris en català: Barcelona 1879-1976*. Barcelona: EDHASA.

Solà i Dachs, L., 2005. *La caricatura política i social a Catalunya, 1865-2005*. [Barcelona]: Duxelm.

Suárez Cortina, M., 1986. *El reformismo en España: republicanos y reformistas bajo*

- la monarquía de Alfonso XIII*. Madrid: Siglo Veintiuno Editores.
- Suárez Cortina, M. i Ridolfi, M., 2013. *El Estado y la Nación: cuestión nacional, centralismo y federalismo en la Europa del Sur*. Santander: Edicionea Universidad Cantabria.
- Sunyer, M. i Anguera, P., 2006. *Els mites nacionals catalans*. Vic: Eumo Editorial.
- Sunyer, M. i Corretger, M., 2012. *Mitologia, simbologia i literatura, 1890-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Termes, J., 2007. *La catalanitat obrera: la República Catalana, l'Estatut de 1932 i el Moviment Obrer*. Barcelona: Editorial Afers.
- Termes, J., 2000. *Història del catalanisme fins el 1923*. Barcelona: Pòrtic.
- Termes, J., Casassas, J. i Ainaud de Lasarte, J.M., 1995. *El nacionalisme com a ideologia materials de treball i estudi*. Barcelona: Proa.
- Termes, J. i Xarxa Cultural (Barcelona, S., 1986. *Catalanisme: història, política i cultura*. Barcelona: L'Avenç.
- Thompson, E.P. et al., 1995. *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica.
- Thompson, E.P., 1981. *Miseria de la teoría*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Toledano i González, L.F., 2001. *Entre el sermó i el trabuc: el carlisme català contra la revolució setembrina, 1868-1872*. Lleida: Pagès Editors.
- Trenc Ballester, E., 1984. L'art català de la Restauració. El decenni 1880-1890. A: *Recerques: història, economia, cultura*. núm. 15, p. 161-174.
- Trenc Ballester, E., 1977. *Les Arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques.
- Trenc, E., 2009. Tres estudis sobre la imatge en les arts del llibre (segles XIX i XX). A: *Locus Amoenus*. Rowman & Littlefield, Vol. 0, núm. 10, p. 173.
- Trías Vejarano, J.J. et al., 2002. *Francisco Pi y Margall y el federalismo*. Barcelona:

Institut de Ciències Polítiques i Socials.

Unamuno, M. de i Cobb, C., 1976. *Artículos olvidados sobre España y la primera guerra mundial*. London: Tamesis Books.

Uría, J., 2003. *La cultura popular en la España contemporánea: doce estudios*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Vélez, P. i Vidal, C., 1993. *Il·lustradors de la Barcelona vuitcentista i noucentista: del fons del gabinet de dibuixos i gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions.

Vélez, P., 1989. *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.

Vélez, P. i Cadena, J.M. (Josep M., 1999. *Eusebi Planas (1833-1897): il·lustrador de la Barcelona vuitcentista*. Barcelona: Curial edicions Catalanes.

Vélez, P. i Pujol, J.M., 2008. *L'exaltació del llibre al vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.

Vuilleumier, F., 2000. *La raison des figures symboliques à la Renaissance et à l'âge classique: études sur les fondements philosophiques, théologiques et rhétoriques de l'image*. Genève: Droz.

Wood, M., 1994. *Radical satire and print culture, 1790-1822*. New York: Clarendon Press.

Woodcock, G. 1912-, Gabriel, P. i Capella, J.-R., 1979. *El anarquismo: historia de las ideas y movimientos libertarios*. Barcelona: Ariel.

Zorrilla, José, 1882. *La Leyenda del Cid*, Barcelona: Montaner y Simon editores.

Actes de les Primeres Jornades d'Història de la Premsa., 1994. Barcelona: Societat Catalana de Comunicació.

Los Meses, 1889. Barcelona: Henrich y Compañía en Comandita, p. 182.

Obras completas de Don Ramón de Campoamor, 1888. Barcelona: Montaner y Simon.

7.- ANNEXOS

A continuació, en un llapis de memòria externa trobareu els següents annexos digitalitzats:

- Catàleg obert de publicacions a Catalunya (1858-1910)
- Publicacions de Josep Lluís Pellicer referides a França
- Publicacions de Josep Lluís Pellicer a *L'Illustration*
- Dossier de capçaleres
- Publicacions de Josep Lluís Pellicer des de Madrid
- Dossier de capçaleres de *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*

